

Peyami Safa Romanları Örneğinde Türk Modernleşmesi Bağlamında Oryantalist Zihniyetin Eleştirisi

Criticism of Orientalist Mentality in the Context of Turkish Modernization in the Example of Peyami Safa Novels

Hanife Ayaz

MEB/Öğretmen,
Bağımsız Araştırmacı, Türkiye
hanifeayaz89@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 14. 11. 2023
Kabul Tarihi/Accepted: 28.03.2024
Yayımlanma Tarihi/ Available Online:
27.06.2024

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ile başlayıp erken Cumhuriyet'le devam eden Türk modernleşmesine özellikle Cumhuriyet'le birlikte rengini veren temel unsur Batı'yı Doğu'dan üstün gören oryantalist bakış açısıdır. Erken Cumhuriyet'le modernleşme ülküsünün halka yayılması için devlet tüm kurum ve kuruluşlarıyla çalışmıştır. Devletin modernleşmesi ülküsü öncülüğünde yeni bir toplum inşası için kullandığı araçlardan biri de edebiyattır. Edebiyat sadece modernleşmenin önemli bir aracı olma misyonu ile değil yanlış Batılılaşma, toplumu Batı'nın, oryantalist bakış açısının üzerinden değerlendirmenin eleştirisi açısından da kullanılan bir araç olmuştur. Bu çalışma, Peyami Safa'nın romanlarının yakın okuması neticesinde Türkiye'nin inşasında başat etkiye sahip olan oryantalist zihniyet eleştirisinin izini sürmeyi amaçlamaktadır. Türk edebiyatında yer alan roman örnekleri içerisinde Safa'nın *Sözde Kızlar*, *Şimşek*, *Mahşer*, *Bir Akşamdı*, *Cânân*, *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*, *Fatih Harbiye*, *Bir Tereddüdün Romanı*, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, *Yalnızız* ve *Biz İnsanlar* adlı romanları örneklem olarak seçilmiş ve bu romanlar üzerinde eleştirel söylem analizi yöntemi kullanılarak edebiyat incelemesi yapılmıştır. Araştırma sonucunda ise yazarın romanlarının yakın okuması neticesinde belirlenen kadın ve erkek karakter tahlilleri üzerinden Batı hayranlığı, mekân, müzik, dil, din ve milliyetçilik, Avrupalılık, aile ve evlilik temaları çerçevesinde Safa'nın Türk modernleşmesinde öncü bir etkiye sahip olan, Batı'yı Doğu'dan üstün gören oryantalist zihniyete, yanlış Batılılaşma anlayışına dair ürettiği eleştirel söylem açığa çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Zihniyet, Modernleşme, Roman, Peyami Safa

Abstract: Beginning with the end of the Ottoman Empire and continuing with the early Republic, the main element that gave color to Turkish modernization, especially with the Republic, was the orientalist perspective that saw the West as superior to the East. With the Early Republic, the state worked with all its institutions and organizations to spread the ideal of modernization to the people. One of the tools used by the state to build a new society under the leadership of the ideal of modernization is literature. Literature has been used not only as an important tool of modernization, but also to criticize the wrong Westernization and the evaluation of society from the Western, orientalist point of view. This study aims to trace the criticism of the orientalist mentality that had a major influence on the construction of the Turkey through a close reading of Peyami Safa's novels. Safa's novels *Sözde Kızlar*, *Şimşek*, *Mahşer*, *Bir Akşamdı*, *Cânân*, *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*, *Fatih Harbiye*, *Bir Tereddüdün Romanı*, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, *Yalnızız* and *Biz İnsanlar* were selected as a sample of novels in Turkish literature and literary analysis was conducted on these novels using the critical discourse analysis method. As a result of the research, through the analysis of male and female characters determined as a result of close reading of the author's novels, within the framework of the themes of Western admiration, space, music, language, religion and nationalism, Europeanism, family and marriage, Safa's critical discourse on the orientalist mentality, which has a pioneering effect on Turkish modernization, which sees the West as superior to the East, and on the wrong understanding of Westernization has been revealed.

Keywords: Orientalism, Mentality, Modernization, Novel, Peyami Safa

Extended Abstract

The 19th century and the ensuing modern period brought with it research and studies that led to the West's understanding, interpretation, definition and domination over the East, and the scientific activities that emerged as a result of these studies were called orientalism. As a result of these researches, the West defined not only the East, which it placed in the position of the other, but also itself in the opposite sense. The West, with its imaginary perception of the East, has acted with a mentality that places the East as an object and in a position where it can be interfered with, while evaluating itself as a subject. The economic, political and cultural domination of the West over the world in the 19th century and beyond as a result of modernity caused other Eastern societies to accept the subject position of the West and to experience a modernization process under the guidance of Western and orientalist mentality.

Turkish society has entered into a process of Westernization as a solution to its backwardness, especially under the influence of the political, economic and cultural power it lost at the end of the Ottoman Empire and the political, economic and cultural power of the West after the Renaissance and Reform movements. At first, the idea of acquiring only the techniques of the West was at the forefront, but after a certain period of time, cultural Westernization, which could not go beyond a superficial imitation of the West in a visual sense due to the lack of physical and material power to ensure technical progress, came to the fore. While in the Ottoman Empire, Turkish modernization was mostly confined to the state and the elite stratum of the society, the new Turkey, with the Early Republic, has adopted the ideal of Westernization, not only technically but also culturally, with the aim of spreading this ideal to the whole society, and has acted with the idea of building a new mentality with the aim of the people to adopt this ideal. The most important factor shaping the targeted new mentality is the Western perspective fed by the orientalist mentality. Turkish modernization represents a renewal of its own society and culture from the perspective of the West, and rather than a process of renewal, it represents a way of creating a new form by completely getting rid of the old, the tradition. This way of thinking, which aims to renounce and ignore its own culture and traditional accumulation, has resulted in an understanding of modernization that tries to be an exact imitation of the West and is far from being original. While the new Turkey aimed to spread its modernization approach to society with all its institutions and organizations, it could not find a full response in society because it acted with a mentality far from its own cultural and traditional background. While the state aimed to educate society under the leadership of the elite political elite and intellectuals, it failed to find a response from a large part of the society as a result of the supremacist view.

Oral and written cultures have always been the most important sources reflecting the society into which they were born. Especially in the modern period and beyond, art in general and literature in particular, novels stand out as one of the tools used by the government to educate society. Intellectuals have chosen to present the elements they criticize in society to the public through fictions. However, literary texts, which draw strength from their fictional characteristic, are often the tools used by the intellectual segment of society to criticize the powers, individuals and societies into which they are born, and the mentalities that are formed as a result of these factors and mutually influence each other. While intellectuals are more hesitant to criticize the powers they are in in their intellectual works, they can adopt a more relaxed attitude in expressing these criticisms through the fictional texts they produce. For this reason, Turkish intellectuals, within the modernization movements, have sometimes used fiction texts to educate the society and sometimes to criticize the society or the government. In the process that we can call Turkish modernization, Westernization or modernization, there are intellectual figures who support the attitude fed by the orientalist mentality, as well as many intellectuals who have an attitude against the approach that accepts the West and its experience of modernity as the sole subject. Peyami Safa, who can be defined within this group, criticized this mentality both in his intellectual writings in periodicals and in his novels.

Within the framework of this study, it is aimed to reveal both the acts of the intellectuals of the society to reveal their criticisms of the individual, society and the state through fiction and as a result, the power

of art in a broad sense and literature in this study in particular to reflect the mentality of societies, and to criticize the orientalist mentality that emerged in the society of the period in Turkish literature in the example of Peyami Safa and his novels, and the phenomenon of evaluating itself from a Western perspective. As a method, it was preferred to analyze Safa's critical discourse through the themes determined by analyzing literature through 11 novels. In the findings obtained within the framework of the themes of Western admiration, space, music, language, religion and nationalism, Europeanism, family and marriage through the analysis of male and female characters determined within the framework of this study, Safa's criticism against the orientalist, Western mentality that shaped Turkish modernization / Westernization in his novels was clearly observed.

1. Giriş

19. yüzyıl itibarıyla Batı'nın Doğu'ya karşı geliştirdiği bakış açısı, Doğu'yu anlama, anlamlandırma ve tanımlama için kullanmak üzere oluşturduğu bilgi birikimi olarak ifade edilebilecek olan oryantalizm, sadece Batı'nın bir öteki olarak konumlandığı Doğu'yu değil tersi manada aslında kendini inşa etme sürecini de ifade etmektedir. Batı özne konumunda tanımladığı kendi varlığı ile nesne ve müdahale edebilmeye açık bir şekilde konumlandığı Doğu algısıyla modern dönemi inşa etmeye girişmiştir. Diğer birçok Doğu toplumu gibi Türk toplumu da büyük oranda Batı'nın sahip olduğu özne konumunu ve hegemonik tavrını benimsemek suretiyle modernleşme hareketleri çerçevesinde kendini oryantalist bakış açısı, oryantalist zihniyet süzgeci ile değerlendirme ve yeni bir toplum inşa etme süreci geçirmiştir.

Türk toplumu özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu itibarıyla kaybettiği siyasi gücün ve Batı'nın Rönesans ve Reform hareketleri ve sonrasında sahip olduğu siyasi ve kültürel iktidarının da etkisiyle geri kalmışlığına çözüm olarak Batılılaşma süreci içerisine girmiştir. Öncelikle Batı'nın sadece tekniğini alma fikri ön plandayken belli bir zaman sonra teknik ilerlemeyi sağlayabilecek fiziksel ve maddi güçten yoksun olmanın da etkisiyle daha çok görsel manada bir taklidin ötesine geçemeyen kültürel Batılılaşma ön plana çıkmıştır. Türk modernleşmesi, Osmanlı'da daha çok devlet ve toplumun elit tabakası içerisinde kalan bir yapıdayken yeni Türkiye, Erken Cumhuriyet'le birlikte toplumun tümüne yayılması hedeflenen sadece teknik değil, kültürel açıdan da Batılılaşma ülküsünü benimseyen ve halkın da bu ülküyü benimsemesi hedefi üzerinden yeni bir zihniyet inşası fikri ile hareket etmiştir (Türkkahraman, 2010). Hedeflenen yeni zihniyet inşasına yön veren en önemli etki ise oryantalist zihniyetten beslenen Batılı bakış açısıdır. Türk modernleşmesi, Batı'nın baktığı zaviyeden kendi toplum ve kültürünü yenilemeyi, hatta bir yenilenme sürecinden ziyade eskiye, geleneğe dair olandan tümenden kurtularak bir yeni oluşturma biçimini temsil etmektedir. Kendi kültüründen, geleneksel birikiminden vazgeçmeyi, onu yok saymayı hedefleyen bu düşünce biçimi Batı'nın birebir taklidi olmaya çalışan, özgün olmaktan çok uzak bir modernleşme anlayışıyla sonuçlanmıştır. Yeni Türkiye tüm kurum ve kuruluşları ile modernleşme anlayışını topluma yaymayı hedeflerken kendi kültürel ve geleneksel birikiminden uzak bir zihniyet ile hareket etmesi sebebiyle toplumda tam manasıyla karşılık bulamamıştır.

Sözlü ve yazılı kültür, içine doğduğu toplumu yansıtan en önemli kaynaklar arasındadır. Özellikle modern dönem ve sonrasında genel anlamda sanat, daha özel anlamda ise edebiyat, romanlar iktidarın toplumu eğitmek için kullandığı araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Aydınlar da topluma dair olan eleştirilerini kurgular vasıtasıyla halka sunma yolunu seçmişlerdir. Bununla birlikte, kurgu olma özelliğinden güç alan edebî metinler çoğu zaman içine doğdukları iktidarları, birey ve toplumları ve bu etmenler neticesinde oluşan ve karşılıklı olarak da birbirini etkileyen zihniyetleri eleştirmek için toplumun aydın kesiminin kullandığı araçlar konumundadır. Aydınlar fikrî eserlerinde içlerinde buldukları yönetimleri eleştirmek konusunda daha çekimser davranırken ortaya koydukları kurgusal metinlerle bu eleştirilerini dile getirmek konusunda daha rahat bir tavır benimseyebilmektedirler. Bu sebeptendir ki Türk aydını da modernleşme hareketleri içerisinde kurgu metinlerini toplumu eğitmek, zaman zaman da toplumu veya iktidarı eleştirmek adına kullanmışlardır. Türk modernleşmesi, Batılılaşması veya çağdaşlaşması olarak adlandırabileceğimiz süreç içerisinde de oryantalist zihniyetten beslenen tavır destekleyen aydın figürü olduğu gibi pratikte yaşanan, Batı ve onun modernlik tecrübesini özne olarak kabul eden yaklaşıma karşı tavır sergileyen birçok aydın da bulunmaktadır. Bu

grubun içinde tanımlayabileceğimiz Peyami Safa, içinde bulunduğu dönemdeki süreli yayınlarda kaleme aldığı fikrî yazıları ve romanları ile Batı'yı Doğu'dan üstün gören oryantalist zihniyeti eleştirmiştir.

Bu çalışmada aydın kesimin bireye, topluma ve devlete dair eleştirilerini geniş manada sanatın ve bu çalışma özelinde edebiyatın, toplumların zihniyetlerini yansıtırma konusundaki gücünü Peyami Safa ve romanları örneğinde ortaya çıkan oryantalist zihniyet bakış açısı üzerinden ortaya konması amaçlanmıştır. Yöntem olarak ise Safa'nın 11 romanı üzerinden edebiyat incelemesi yapılarak belirlenen temalar aracılığıyla ortaya koyduğu eleştirel söylemin analiz edilmesi tercih edilmiştir.

Çalışma içerisinde öncelikle Türk modernleşmesi, zihniyet ve oryantalizm kavramları özelinde tartışılmaya açılmış ve aynı şekilde gelenek ve modern kavramları ve Türk modernleşmesine yön veren aydın figürü incelenmiştir. Devamında ise sanatın, edebiyatın içine doğduğu kültür ve zihniyeti temsil etme olgusu mercek altına alınmıştır. Son olarak da örneklem olarak seçilen Peyami Safa ve eserlerinin Türk düşün dünyası ve edebiyattaki yerine odaklanılmış ve Safa'nın romanlarının yakın okuması sonucunda Türk modernleşmesi bağlamında oryantalist zihniyet eleştirisi söylemini görünür kılan yedi tema çerçevesinde elde edilen bulgular paylaşılmıştır.

Bu çalışma çerçevesinde belirlenen kadın ve erkek karakter tahlilleri üzerinden Batı hayranlığı, mekân, müzik, dil, din ve milliyetçilik, Avrupalılık, aile ve evlilik temaları çerçevesinde elde edilen bulgularda Safa'nın romanlarında Türk modernleşmesi/Batılılaşmasına yön veren oryantalist, Batılı zihniyete karşı olan eleştirisi açık bir şekilde gözlemlenmiştir. Safa'nın Türk modernleşmesi serüveninin temelde yanlış bir Batılılaşma pratiği ile sonuçlanması ve oryantalist zihniyet tarafından belirlenen tüm kötü vasıfların Doğu'ya; iyiye, güzele dair olan tüm vasıfların Batı'ya ait oluşuna dair eleştirel söylemini sadece fikrî yazılarıyla değil, kurgu olan edebî metinleri ile de ortaya koymaya çalıştığı sonucuna varılmıştır. Peyami Safa'nın eserleri, düşünceleri üzerine çok sayıda tez ve kitap çalışması yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmayı diğerlerinden ayıran ve özgün kılan yönü Türk modernleşme hareketlerine yön veren oryantalist zihniyete dikkat çekmekle birlikte Safa'nın romanlarını oryantalist zihniyete karşı olan eleştirel söylemi açısından incelemesidir.

2. Oryantalist Zihniyet Mihmandarlığında Türk Modernleşmesi

Batı'nın dönemselsel olarak elde ettiği siyasi ve kültürel hegemonya ile bağlantılı olarak Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri ile başlayan modernleşme/Batılılaşma/çağdaşlaşma eğilimi erken Cumhuriyet ile hızını ve yayılma alanını arttırarak devam eder. Öncelikle teknik açıdan bir gelişmeyi hedefleyen modernleşme fikri "Batı'nın medeniyetini alalım, kendi kültürümüze sahip çıkalım" mottosunu benimseyen bir hüviyete sahipken yeni Türkiye ile hayatın tümünü kapsayan bir modernleşme/Batılılaşma algısı ön plana çıkar. Erken Cumhuriyet modernleşmesi teknik ve kültürel anlamda değişimi hedeflerken, modernleşme zihniyetinin toplum içinde de yayılması ülküsünü benimser ve bu hedef doğrultusunda tüm kurumlarıyla çalışır. Cumhuriyet modernleşmesi kökten bir zihniyet değişikliği ideali doğrultusunda ilerlerken geleneğe dair olanı yıkarak kendi kültürüne, toplumuna tamamen Batılı ve hatta oryantalist bakış açısı ile yaklaşan bir zihniyeti benimsemiştir. Genel manada Türk modernleşmesi gelişebilmek, ilerleyebilmek adına Batı'nın örnek rol model alınması suretiyle yapılan siyasî, askerî, kurumsal, sosyal ve kültürel hareketleri kapsayan faaliyetlerin bütününe içine almaktadır (Hanioglu, 1992, s. 148). Türk modernleşmesi, Batılılaşması gibi yenileşme hareketlerini tanımlayabilmek adına kullanılan isimlendirmeler ise 18. yüzyılın başı itibarıyla teceddüt, ıslahat ve Tanzimat iken Osmanlı'nın sonu ve erken Cumhuriyet'le birlikte muasır medeniyetlerin seviyesine yükselmek anlamında muasırlaşma ve son olarak Cumhuriyet'le birlikte dildeki sadeleştirme çalışmalarıyla çağdaşlaşma, modernleşme veya Batılılaşma kavramları kullanılır olmuştur (Hanioglu, 1992, s. 148).¹ Modernleşme, çağdaşlaşma veya Batılılaşma terimlerinden hangisini kullanırsak kullanalım Türk toplumundaki modernleşme hareketlerinin kendisini oryantalist zihniyet üzerinden konumlandıran bir yerde olduğunu ifade etmek mümkündür. Oryantalist zihniyetten beslenerek

¹ Türk modernleşme serüveni dönemselsel olarak Batı'nın ekonomik, siyasi, kültürel açılardan sahip olduğu hegemonik üstünlüğe de paralel olarak Batılılaşma şeklinde tezahür etmiştir. Biz de bu çalışma çerçevesinde Türk toplumunun geçirdiği yenilenme süreçlerini ifade ederken çoğunlukla modernleşme ve modernleşme hareketleri sonucunda Batı'yı örnek almakla sonuçlanan Batılılaşma kavramlarını eş zamanlı olarak kullanmayı tercih ettik.

kendisini tanımlayan Türk modernleşmesi geleneğe ve kendi kültürel birikimine dair olan öğeleri yıkarak Batı'nın kötü bir taklidi olmanın ötesine geçemeyecek bir modernleşme tecrübesinin yaşanmasına vesile olmuştur. Batı'nın modernlik serüveninin aksine Doğu modernleşme hareketlerinde gelenek terk edilmesi, yıkılması gereken bir unsur olarak addedilmiştir. Bernard Lewis, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Batılılaşma, Batılılaştırma hareketlerini yeni bir yapı inşa etmekten ziyade eskiye, geleneğe dair olan her türlü öğeyi yıkmak misyonu üzerinden tanımlamaktadır. Ona göre devletin Batılılaştırma hareketleri çerçevesinde Batı'dan mülhem aldığı yenilikler yüzeysel manada kalırken eskiye, geleneğe dair olan toplumsal, kültürel bağlar, değerler ve sorumluluk sistemleri ise onarılmaz bir biçimde yıkılmıştır (Lewis, 2014, s. 654). Türk modernleşme pratiği iki farklı yönetim biçimi arasında olmakla birlikte geleneksel/modern, din/bilim ve imparatorluk/cumhuriyet dikotomileri arasında kalmış ve modernleşme, bilim ve cumhuriyet kavramları, gelenek, din ve imparatorluk kavramlarına tercih edilir olmuştur (Uzun & Atasever, 2010, s. 175). Modernleşme olgusu, Batı dışı özellikle Doğu toplumlarında oryantizmin temel kavramlarından biri olan ötekiliğin oluşmasında başat bir rol üstlenmiştir. Modernleşmeyi hedefleyen Doğu toplumlarındaki ötekilik söylemi siyasi elit ve aydın kesim ile halk arasında oluşmuştur (Uzun & Atasever, 2010, s. 177).

Türk modernleşmesi veya diğer Doğu toplumlarının modernleşme pratikleri ile örnek almayı hedefledikleri Batı modernleşmesi arasındaki en temel fark, Batı'nın kendi geleneksel ve kültürel dinamikleri çerçevesinde modernini oluşturmasıdır. Türk modernleşmesi ise Tanzimat ile Batı'yı taklit eden, Meşrutiyet ile daha içeriksel bir ilişki ve son olarak Cumhuriyet ile de normatif, hukuksal reformlar şeklini almıştır (Dellaloğlu, 2021, s. 137). Türk modernleşmesinin temel belirleyicisi özellikle erken Cumhuriyet'le birlikte kökten bir zihniyet değişikliğinin hedeflenmiş olmasıdır.

Zihniyeti temel manada herhangi bir konu veya durum karşısında sergilenen tutum, davranış biçimi, bakış açısı olarak anlamlandırmak mümkündür. Her birey yaşadığı toplumun dinamikleri doğrultusunda belli bir zihniyetin içine doğar ve bu zihniyet üzerine yaşamını, davranış biçimlerini oluşturur. Toplumsal ve bireysel zihniyetler karşılıklı olarak birbirini besleyen, etkileyen bir yapıdadır. Zihin kelimesinden üretilen zihniyet kavramı birey ve toplulukların birey, toplum ve doğayı algılama şekli, herhangi bir durum üzerine ortaya koydukları düşünme tarzı ve davranış biçimidir. Bu bağlamda zihniyet bir bilgi türünden ziyade bilme tarzı, üslubu olarak değerlendirilebilir (Türkkahraman, 2010, s. 39). Toplumsal zihniyet tabiat ve iklim şartları, kültür ve din üzerinde şekillenmektedir (Açıkgöz, 2005, ss. 93-94). Bu bağlamda modernleşme tecrübesi yaşayan toplumlarda temelde yaşanan değişim olgusunun altında zihniyet değişimi vardır ve bu değişim Batı kaynaklı, Batı'nın Doğu hakkındaki tanımlama, değerlendirmeleri üzerinden oluşturduğu oryantist zihniyet öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Oryantalizm/şarkiyatçılık özellikle 19. yüzyıl, modern dönemle birlikte dünyada belli bir iktidar alanına sahip olan Batı'nın daha da özelde Kıta Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmı ve özellikle Doğu üzerinde yaptığı araştırmalar, tasvirler, tanımlamalar üzerinden oluşturduğu külliyatı adlandırmak için kullanılan bir kavramsallaştırmadır. Her ne kadar Doğu ve Batı var olduğu günden beri karşılıklı olarak birbirini anlama ve anlamlandırma, zaman zaman bir ötekileştirme ve bir diğerini tanımlarken tersi manada kendini tarif etme eğilimi mevcut olsa da Batı'nın iktidar alanının genişlemesi ve dünyanın geri kalanı üzerinde kendini söz söyleme ve yaptırım gücüne sahip bir konumda görmesi neticesinde oryantist düşüncenin etki alanı da ciddi bir biçimde artmıştır. Öyle ki Doğu toplumlarının kendileri dahi Batı'nın hegemonik söyleminden etkilenecek şekilde sahip oldukları geleneksel ve kültürel birikimleri oryantist söylemler ışığında değerlendirmiştir. Doğu hakkında oryantist literatürün dünyaya sunduğu bilgi birikimi, bizlere Batı'nın perspektifinden, bakış açısından, değer yargılarından ve ön yargılarından yansıyan "Doğu" bilgisidir (Arlı, 2014, s. 15). Oryantalizm ile ilgili çalışmaları ve kavramı yeniden yorumlayarak çalışma sahasının genişlemesine vesile olan Edward Said'in oryantizm tanımlaması kavramın değerlendirilmesine katkı sağlamak açısından genel bir fikir vermektedir:

"...Şarkiyatçılık, Şark'la -Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir Batı biçimi olarak incelenebilir, çözümlenebilir." (Said, 2016, s. 13).

Said Batı'nın kendisi hakkında değerlendirme ve hükümlerde bulunduğu, tanımlamalar yaptığı Doğu imgesine ve Batı'nın Doğu'yu yeniden yapılandığına dikkat çeker. Her ne kadar Batı ve Doğu var olduğu ilk andan itibaren birbirleri hakkında belli tanımlar ve anlamlandırmalar yapmış olsa da Hasan Hanefi oryantalizmin Rönesans'tan sonra modern Batı'da ortaya çıktığına ve 19. yüzyıla birlikte çalışma alanını genişlettiğini ifade etmektedir (Hanefi, 2007, s. 79). Oryantalizmin geniş açıdan bir tanımlamasına ise Yücel Bulut *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi'*ndeki ilgili maddede yer vermektedir: "Oryantalizm, bir düşünce biçimi ve uzmanlık alanı olması itibarıyla ilk olarak Avrupa ve Asya arasında değişken tarihsel ve kültürel ilişkiyi, ikinci olarak, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çeşitli Doğu kültürlerinin ve geleneklerinin incelenmesinde uzmanlaşmayı ifade eden Batı'daki bilimsel disiplini, üçüncü olarak da dünyanın Doğu olarak isimlendirilen bölgesi hakkındaki ideolojik varsayımları, imgeleri ve hayalî resimleri içerir." (Bulut, 2007, s. 428). Bulut'un ilgili tanımlamasında da gördüğümüz üzere oryantalist çalışmalar bir açıdan akademik merak sebebiyle bilimsel bir disiplin içerisinde gerçekleştirilen Doğu araştırmalarıdır ki, bu araştırmalar dünyanın geri kalan bilim çevreleri tarafından da olumlu karşılanmaktadır. Oryantalizm konusundaki ikinci tür tanımlamalar ise sömürgeci Batılı devletlere, Batı'nın Doğu üzerinde kurmak istediği hegemonyaya hizmet eden yönüne dikkat çeken olumsuz tanımlamalardır (Bulut, 2000, ss. 2-3).

Ahmet Parlakışık da oryantalizmin sonuçları açısından üç yönüne dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi oryantalist çalışmaların sömürgecilikle olan ilişkisidir. İkincisi bu bahsedilen ilişkisi neticesinde sömürgeci siyasetleri destekleme ve haklı çıkarma endişesi taşımasıyla birlikte Batı toplumlarında oluşturduğu ahlaki değer tahribatıdır. Son olarak oryantalist bilgi, bakış açısı ve üslubu daha geniş anlamda değerlendirirsek zihniyetin, oryantalizmin nesnesi olan Doğu toplumlar tarafından da benimsenmesi, bu toplumlarının bilgi merkezleri, kültürleri ve zihniyetlerinin de oryantalist bakış açısından etkilenmesidir (Parlakışık, 1995, s. 14). Batılı oryantalist çalışmalar, Parlakışık'ın dikkat çektiği üçüncü yönün etkisiyle kendini özne konumuna yerleştirirken, Doğu'yu da nesne konumuna yerleştirmiş ve dönemselsel olarak sahip olduğu siyasi gücün de etkisiyle kendisini taklit etmek suretiyle modernleşmeye, çağdaşlaşmaya daha doğrusu Batılılaşmaya yani "Batı gibi olmaya çalışan" Doğu toplumlarına da bu kategorileştirmeyi benimsetmiştir. Batı, yaptığı Doğu tanımlamaları ile aslında tersi manada kendi kimliğinin inşasına yoğunlaşmıştır. Doğu, Batılı öznenin kendisini tanımlamak adına aracı kıldığı bir konumdadır. Özne konumundaki Batı, akli ve gerçekliği, nesne konumundaki Doğu ise tam tersi manada duygu ve gerçek dışılığı temsil etmektedir (Süphandağı, 2018, s. 22). Batı oryantalist bilgi ve değerlendirmelerle sözde öteki olarak belirlediği Doğu ile aslında kendi modern benliğinin inşasını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (Hallaq, 2020, s. 7). Oryantalist bilginin mihmandarlığında Batı, bilen ve yönlendiren, hâkimiyet kuran pozisyonuna yerleşirken, Doğu'yu da bilebilme yeteneğinden yoksun, yönlendirilmesi ve üzerinde hâkimiyet kurulması gereken bir nesne konumuna indirgemıştır (Çaycı, 2018, s. 17). Bu bakış açısı ile oryantalist çalışmalara göre Doğu, her açıdan Batı'nın reddettiği bütün kötü özellikleri bünyesinde taşırken Batı ise, bu özelliklerin tersine sahiptir. Oryantalist çalışmalara göre, Doğu sadece siyasi ve ekonomik açıdan güçsüz konumda yer almakla kalmamakta, aynı zamanda Batı'nın kendisi için reddettiği her türlü sapkınlık, cinselliğe düşkünlük, çok eşlilik, esaret, despotluk, düşünme yeteneğinden yoksunluk, gerilik, düzensizlik, tembellik, ilkelik, hurafecilik, kadercilik vb. birçok olumsuz vasfı da bünyesinde barındırmaktadır (Çoruk, 2007, s. 81).

Batı'nın Doğu için yaptığı tüm bu tanımlamalar ve yargıların modernleşmeyi hedefleyen Doğu toplumlarında siyasi elit ve aydın kesimin öncülüğünde kabul görerek toplumun geneline benimsetilmeye çalışıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Konu Türk modernleşmesi özelinde değerlendirildiğinde Osmanlı'nın sonu ile başlayan ve erken Cumhuriyet'le hem ivme kazanıp hem de alanını genişleten modernleşme/modernleştirme eğilimi kendi toplumsal değerlerine ve geleneksel birikimine oryantalist zihniyetin penceresinden yaklaşmış ve modernleşmeye çalışırken eskiye, geleneğe dair olan tüm öğelerden kurtulma yolunu seçmiştir. Türk aydını, entelektüel çevresinin ise bu konudaki tutumu başlarda Batı'nın tekniğini alalım, kültürümüzü muhafaza edelim çerçevesinde iken, Osmanlı'nın son dönemleri ve özellikle yeni bir devlet ile şekillenen erken Cumhuriyet ile hem tekniği alma hem de kültürel olarak tümünden bir değişim hedefini beraberinde getirmiştir. Türk aydını içinde bulunduğu toplumun mekânsal ve kültürel tarihiyle de bağlantılı olarak oryantalizm meselesine,

Batı'nın Doğu'ya karşı geliştirdiği tanımlama ve yorumlama çabalarına karşı eleştirel bir tavra sahip olmuştur.² Bununla birlikte modernleşme ülküsüyle toplumu eğitmek hedefi çerçevesinde devlete destek olan en önemli figürlerin başında aydınlar gelmektedir. Üstenci bir bakış açısıyla toplumun sahip olduğu geleneksel birikim ve kültürü göz ardı eden modernleşme tavrı, toplumun genelinde karşılık bulamamıştır. Diğer birçok Doğu toplumu örneğinde olduğu gibi salt bir şekilde Batı'yı taklide dayanan modernleşme serüveni kendi geleneksel birikimi üzerinden modernini inşa etmek bir tarafa birçok problemi içinde barındıran bir Batılılaşma pratiği ile sonuçlanmıştır.

3. Modernleşme Zihniyetinin Edebî Metinler Aracılığında Topluma Yansımaları

Bir toplumun sahip olduğu geleneksel ve kültürel birikimi, herhangi bir duruma dair bakış açısını, zihniyetini yansıtan unsurların başında toplum içerisinde üretilen sanat eserleri gelmektedir. Genel anlamda sanat eserleri, özelinde edebî metinler toplumu doğru ve sansüresüz bir şekilde okuyabilmek açısından temel araçlar arasında yer almaktadır. Sözlü ve yazılı kültür bu açıdan önemli veriler sunar. Edebî metinler masalsi bir hikâye sunmaktan öte gerçek üzerinden kurgulanan metinler olma özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Özellikle modern dönem ve sonrası itibarıyla öne çıkan roman türüyle yazar, kurguladığı hikâye çerçevesinde yaşadığı topluma dair betimlemelere, eleştirilere yer vermek konusunda çekimser davranmak bir yana, toplumu eğitmek gibi bir misyonu da yüklenir. Yazarlar kurguladıkları metinleri ya iktidarın toplumu eğitimi için ya da iktidarı, toplumu veya bireyleri eleştirmek adına bir araç olarak kullanmaktadır. Toplumun aydın kesimi içerisinde değerlendirilebilecek olan yazarlar özellikle içinde buldukları iktidarlara dair olan eleştirilerini fikrî yazılarından ziyade kurgu metinleri ile daha açık ve sansüresüz bir şekilde sunabilmektedir. Edebî metinler hem metnin kurucu ögesi olan yazar hem de okuyucu açısından kendini ve içinde bulunduğu toplumu, ötekiyi anlama ve anlamlandırma fırsatı sunmakta ve mesaj verme özelliğini taşımaktadır. Zygmunt Bauman ve Ricardo Mazzeo, *Edebiyata Övgü* (2019) adlı çalışmalarında iki kız kardeş olarak nitelendirdikleri edebiyat ve sosyoloji arasındaki bağlantıya, toplumu anlayabilmek adına sosyolojinin edebiyata olan ihtiyacına dikkat çekmekte ve edebiyatın bireyi ve toplumu yansıtmaya işlevine vurgu yapmaktadırlar.

Yaratıcı yazar ile anı, otobiyografi, günlük ve mektup gibi kişisel belge yazarlarını karşılaştıran ve sanatçıyı gerçekliğin olduğundan daha gerçek bir portresini çizen kişi olarak tanımlayan Leo Löwenthal kurgu olan edebiyat metinlerinin zamana dair gayet gerçekçi tespitler sunduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre edebiyat toplumsal ve bireysel tarihi sunabilme açısından önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Edebiyat gerçekliği sansüresüz bir biçimde yansıtılabilir özelliğini belli bir oranda kurgu olması ve düşünsel, akademik bir çalışmaya göre hesap verme sorumluluğunu daha az oranda içerisinde barındırmasına borçludur (Löwenthal, 2017, ss. 8-10). Nasıl ki söylenilen her söz zihniyetin, kültürel öğelerin bir yansımasıysa yazılan her kitap da içinde bulunduğu toplumun ve dönemin izlerini büyük oranda taşımaktadır (Mahçupyan, 1998, s. 9). Toplumların sahip olduğu zihniyet tarihleri, kültürel ve geleneksel öğeleri o toplumlara rengini veren, onları diğer başka toplumlardan ayıran temel unsurlardır. Zihniyet araştırmaları için de en önemli kaynaklardan biri genel olarak sanat tarihi ve daha özel anlamda ise edebiyattır. Edebiyat, bireyin ve toplumun sosyo-kültürel açıdan söz veya yazı olarak dışa vurumudur (Ülgener, 2006, s. 11). Sabri Ülgener'e göre, edebiyat tarihinin zihniyet araştırmalarında önemli bir yeri vardır. Herhangi bir zaman ve mekânda üretilmiş olan edebî metinler, dikkatli kullanılması şartına bağlı olarak okuyucuyu bazen doğrudan bazen de kıyaslama yoluyla yazıldığı dönemin gerçeğine götürebilmektedir (Ülgener, 2006, s. 51).

Raymond Williams edebiyatı tanımlarken, sanatsal, estetik, yaratıcı ve düşsel sözcüklerinin oluşturduğu modern bileşimin temsil ettiği önemli değişimi ifade etmesinin yanında, toplumsal ve kültürel tarihle de

² Bu konu ile ilgili Zeynep Çelik'in 1872-1932 yılları arasına odaklanan *Avrupa Şark'ı Bilmez Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)* adlı kitabı dikkat çekici ve anılmaya değer bir çalışmadır. Çelik bu derleme çalışmayla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları üzerinden, belli başlıklar çerçevesinde bu topraklarda konu ile ilgili oluşturulan, Doğu toplumlarına dair geliştirilen oryantalist yorumlamaların eleştirilerini bir araya toplamıştır. Bahsi geçen dönem için genel bir giriş ve eleştiri niteliğinde bir değerlendirmeye başlayan kitap, *Büyük Kavgalar, Medeniyetin Ölçüsü Sanat, "Şarklı" Kadın ve Ev Hayatı, Pierre Loti Vakası ve Mizahın İntikamı* adlı başlıklar altında bu konular minvalinde dönem içerisinde yazılan eserlerden örnekler sunarak devam eden derleme nitelikli bir eserdir (Çelik, 2020).

açıkça ilgili olduğunun altını çizmektedir (Williams, 2012, s. 255). Aynı şekilde Besim Dellaloğlu da sanat ve edebiyatın Batı'da toplumun, ulus devletinin inşasında önemli roller oynadığını ve bu metinlerin sadece bir edebiyat metni olmadığını vurgulamaktadır (Dellaloğlu, 2020, s. 373). Edebiyat genel manada sahip olduğu iktidar alanını sosyal işlevinden dolayı kazanmıştır. Bu yaklaşım sonucunda edebiyatı da sosyal açıdan sağladığı fayda ve gerçeği yansıtma değeri olduğu için okumamız gerekmektedir (Miller, 2021, ss. 102-103). Bu anlamda edebî metin, özellikle modern dönem ve sonrasında her ne kadar kurgu içerisinde olsa da gerçek değerlere ulaşmayı hedefleyen bir uğraş olmasının yanında hem bir biyografi hem de bireylerin ve toplumun tümünün yaşadığı olayların dönemsel olarak kaydedildiği bir günlük olma özelliği ile öne çıkmaktadır (Goldmann, 2005, s. 22).

Edebiyat özelinde roman sosyal bilim ve tarih yazımı metodolojisi içerisinde karmaşık ve toplumun geneli için anlaşılması güç olan kültürel unsurların anlaşılabilmesine bir olanak sağlamaktadır (Seyhan, 2014, s. 29). Batı için edebiyat tarihleri romanın ortaya çıktığı burjuva sınıfının yükselişiyle birlikte okunurken, Osmanlı toplumunda Batı tarzı bir burjuva sınıfının yükselişinden söz etmek mümkün gözükmemektedir. 19. yüzyılın sonunda edebî anlatı ve roman Osmanlı aydınlarının toplumu eğitebilmek adına kullandıkları araçların başında gelmektedir. Bu bağlamda modern Türk edebiyatı Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde meydana gelen kültürel ve siyasi değişimlerden, modernleşme/Batılılaşma sürecinden önemli ölçüde etkilenmiştir (Seyhan, 2014, ss. 44-46).

Edebî metinlerin, romanların sahip oldukları bu misyonun Türk münevver çevresi açısından da desteklendiğini ifade etmemiz mümkündür. Cahit Sıtkı Tarancı, 1940'ta kaleme aldığı *Peyami Safa, Hayatı ve Eserleri* adlı çalışmasında romanda aranılan unsurun, bir dönemin, bir memleketin, bir topluluğun, bir insanın veya hepsinin bir arada iç portresinin sunulması şeklinde ifade etmektedir. Romancıdan da bir tarihinin, bilim insanının, siyasetçinin göremediklerini veya ifade edemediklerini ortaya koyması beklenmektedir (Tarancı, 1940, s. 10). Karpat, toplum üzerindeki etkisine, bireyi, toplumu ve onlara dair olan eleştirileri yansıtma misyonla edebiyatı Türk sosyal edebiyatı olarak değerlendirir (1971, s. 8). Türk edebiyatı bu yönüyle 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla toplumda yaşanan değişimin sancısını yansıtmaktadır. Toplumun bir yansıması olarak bazı yazarlar değişimi, modernleşmeyi, çağdaşlaşmayı savunurken, bazıları da değişimle birlikte gelen geleneksel ve kültürel unsurlar için yıkıcı özellikteki yeni yaşam şekilleri ve kültürel öğeleri eleştirmektedir (Karpat, 2009, s. 12). Bu anlamda çağdaş/modern Türk edebiyatı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi birbiriyle yakın bir ilişki ve etkileşim içerisinde. Cumhuriyet toplumun sahip olduğu zihniyeti, kültürü, bireyi ve toplumu yeniden inşa etme hedefini belli araçlar öncülüğünde gerçekleştirmiştir ki, bu araçlardan biri, dönemsel olarak belki de en önemlisi edebiyattır. 1923-1945 arasında Batı bakış açısında yeni bir zihniyetin temelleri atılmaya çalışılmıştır ve yeni zihniyetin oluşturulmasında oryantalist yaklaşımın önemli bir etkisi vardır (Karpat, 2009, ss. 129-130).

Modernleşme/Batılılaşma süreci ile oryantalist zihniyet birbirini beslerler. Bu sebeple oryantalist zihniyet ile modernleşmeci zihniyetin aynı anlamda değerlendirilmesi mümkündür. Modernleşme projesi ulus devletlerde modernleşme zihniyetini de beraberinde getirmiştir. Bu zihniyetin etkisi ile ideal olanı topluma benimsetme misyonunu yüklenen aydın kesim, zaman zaman iktidarlar tarafından oluşturulan baskı rejimlerini destekler bir tavır da benimser hâle gelmiştir. Osmanlı'nın sonu ile başlayan modernleşmeci zihniyet etkisi erken Cumhuriyet'le birlikte etki alanını artırarak devam etmiştir (Mahçupyan, 1998, s. 58). Modernleşme ve Batılılaşmanın etkisiyle Türk edebiyatı da bir yenilenme sürecine girmiştir. Türk edebiyatı için bu yenilenme süreci içerisinde Tanzimat edebiyatı, Avrupaî Türk edebiyatı, Edebiyat-ı Cedide, Batı tesirinde Türk edebiyatı, yeni Türk edebiyatı gibi adlandırmalar kullanılmıştır (Okay, 1992, s. 168). Bu dönemde Türk edebiyatı için roman, şiir ve tiyatro gibi her alanda bir yenilenme ve Batılılaşma etkisi gözlemlenebilmektedir. Bahse konu olan değişim ve dönüşüm modernleşmemiz için gerekli görülen yeni kavramların, tekniklerin, anlayışların, değerlerin Batı'dan alınarak kendi edebî kültürümüze, toplumumuza mal edilmelerini beraberinde getirmiştir (Moran, 2021, s. 19). Bu yenilikler sadece edebiyata dair teknik manadaki yenilikler olmaktan ziyade toplumu temsil eden ve toplum için de örnek alınabilir konumda olan edebî metinler ile sunulan kültürel yenilikleri de örnekler niteliktedir.

Türk edebiyatındaki oryantalizm etkisi farklı mekân ve zamandaki dönemin edebiyatçı aydın kesiminin eserlerinde Türk toplumuna oryantalist bir bakış açısıyla yaklaşması ile mümkün olmuştur. Yeni devlet için edebiyat, devletin benimsediği yeni zihniyeti topluma aktarabilmenin bir aracı konumundadır. Bunun dışında modernleşmeci zihniyetten etkilenen aydın figürü henüz modernleşmemiş olan topluma veya bireye karşı eleştirilerini bu yolla da sunmuştur. Tanzimat dönemi sonrası Türk edebiyatı modernleşmenin etkisiyle kendisini inşa ederken modernleşmenin belirli bir zihniyetin ürünü olduğu ve beraberinde yeni zihniyetler ürettiği gerçeği de göz ardı edilmemelidir (Dellaloğlu, 2021, s. 165). Sacide Nur Akkaya, 2020 yılında tamamladığı *Türk Romanında Self Oryantalizm (1870-1980)* adlı doktora çalışmasında Tanzimat Dönemi'nden başlayarak Cumhuriyet Dönemi'nde 1980 yılına kadar üretilen romanları incelemiş olup Türk romanında yer alan self oryantalist etkiyi belirli temalar çerçevesinde sunmuştur. Çalışma hem geniş bir zaman dilimini kapsaması hem de Türk edebiyatında Osmanlı Devleti'nin sonu itibarıyla başlayıp devam eden oryantalist etkiyi gözler önüne sermesi açısından önemlidir (Akkaya, 2020). Akkaya belli temalar üzerinden Türk edebiyatındaki self oryantalist etkinin seyrini incelediği çalışmasının son bölümünde Türk edebiyatını "*Tanzimat Dönemi (1870-1896), Servet-i Fünûn Dönemi (1896-1911), Milli Edebiyat Dönemi (1911-1923), Cumhuriyet'in Kuruluş Yılları (1923-1940), Cumhuriyet Dönemi (1940-1960) ve Cumhuriyet Dönemi (1960-1980)* olarak altı döneme ayırarak ele almaktadır. Bu dönemleri incelediğimizde Türk modernleşme serüveninde özellikle dini ve geleneksel değerlerin eleştirisinde aynı paydada buluşan isimler arasında Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar ve Reşat Nuri Güntekin gelmektedir (Akkaya, 2020). Bu isimler çalışmamızın konusu olan Peyami Safa ile aynı dönemde olmakla birlikte oryantalist zihniyete yaklaşım konusunda Safa'dan farklılaşan yönleri ile dikkat çekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu ile başlayıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla devam eden modernleşme hareketi toplumu kökten bir zihniyet değişimine doğru yönlendirir. Osmanlı modernleşmesi her ne kadar devlet kademelerinde kalıp, topluma çok fazla sirayet edemediyse de tümünden bir modernleşme yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ana ülküsü hâline gelir. Zihniyet değişiminin toplumun paradigmasını oluşturan aydınlar ile toplumu sevk ve idare eden yöneticiler tarafından gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır (Türkkahraman, 2010, s. 46). Hilmi Yavuz, Türk modernleşmesi serüveni içerisinde ortaya çıkan Batılılaşma olgusunu, oryantalistleşme olarak değerlendirmektedir. Yavuz, Türk romanı üzerinden Türk modernleşmesinin Batılılaşma olmaktan ziyade bir oryantalistleşme olduğunu iddia etmektedir (Yavuz, 2004, s. 213). Cumhuriyet'in yaşadığı modernleşme pratiği de yöneticiler ve aydınların kendi toplumunu oryantalist bir zihniyet ile yeniden inşa etme çabasıdır. Toplum her türlü araç kullanılarak eğitime çalışılmış, yeni bir zihniyet oluşturulması hedeflenmiştir. Kullanılan bu araçlardan biri, belki de dönemselsel olarak yazılı kültürün önemine de binaen en önemlisi ise edebiyat olmuştur. Edebiyat Osmanlı'nın sonu ve erken Cumhuriyet olarak adlandırabileceğimiz dönemde aydınının iktidarı, toplumu desteklemesi veya eleştirmesi, ideolojiyi ortaya koyabilme açısından önemli bir araç hâline gelmiştir.³

4. Peyami Safa ve Romanları Örneğinde Oryantalist Zihniyet Eleştirisi Söylemi

Peyami Safa 1899-1961 yılları arasında yaşamış yazar, edebiyatçı ve fikir adamıdır. 2 Nisan 1899 yılında İstanbul, Gedikpaşa'da doğan Safa, Trabzonlu bir aileye mensuptur. Şair-i Mâderzâd (anadan doğma şair) lakaplı İsmail Safa ile Server Bedia Hanım'ın oğullarıdır. Safa'nın ailesindeki bireyler edebiyatçı kimlikleri ile öne çıkmaktadır. Babası gibi dedesi Mehmet Behçet Efendi de şair olan Safa'nın amcalarından biri olan Ahmet Vefa da şairdir. Diğer amcası Ali Kâmil Akyüz de tanınmış bir yazardır. Ağabeyi İlhami Safa ise yazar ve gazetecidir. Safa bir buçuk yaşındayken babasını kaybetmiştir. Annesi ve ağabeyi ile zor şartlar altında yaşamını devam ettiren Safa ilköğrenimini sürdürürken sağ kolunda ortaya çıkan kemik veremi sebebiyle erken yaşta hastane ve doktorlarla tanışmak zorunda kalmıştır. 1910 yılında başladığı Vefa İdâdisi'ni de bu hastalık ve geçim zorluğu sebebiyle yarıda bırakmıştır. Zorlu

³ Bu konuda daha detaylı bir çalışma için Selim Somuncu'nun Türk romanını bilgi, iktidar, ideoloji kavramları çerçevesinde inceleyen doktora tezine bakılabilir: Somuncu, S. (2013). *Türk romanına yönelik bir söylem çözümlemesi: Bilgi-iktidar-ideoloji* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi].

yaşam şartlarının yanında çabuk öğrenen bir çocuk olan Safa, altı yedi yaşlarındayken babasının arkadaşı Abdullah Cevdet tarafından kendisine hediye edilen *Petit Larousse*'u ezberleyerek kendi kendine Fransızca öğrenmeye başlamıştır. Savaş şartlarında geçim sıkıntısı sebebiyle ailesine destek olmak için öncelikle Posta Telgraf Nezâreti'nde işe başlayan Safa sonrasında da Boğaziçi'ndeki Rehber-i İttihad Mektebi'ne muallim olarak girmiş ve bir süre de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde çalışmıştır (Ayvazoğlu, 1998; Ayvazoğlu, 2000; Ayvazoğlu, 2008; Necatigil, 2004).

Özellikle edebiyatçı kimliği ile öne çıkan Safa, edebiyatla olan ilişkisi hakkında “dokuz yaşında başlayan ihtiraslarımdan biridir.” ifadelerini kullanmaktadır (Tekin, 2003, s. 27). Yazın hayatına gazetecilik ile başlayan Safa, mütareke döneminde ağabeyi İlhami Safa'nın önerisiyle öğretmenlikten ayrılıp basın hayatına girmiştir. Öncelikle ağabeyi ile *Yirminci Asır* gazetesini çıkarmıştır. Safa edebî açıdan ilk olarak bu gazetede yayımlanan *Asrın Hikâyeleri* başlığı altındaki küçük hikâyeleri ile dikkat çekmiştir (Köseoğlu, 2011, s. 43). Bu hikâyeler halk tarafından çok beğenilmesinin yanında Safa'nın Yahya Kemal Beyatlı, Ömer Seyfettin ve Faruk Nafiz Çamlıbel gibi dönemin önde gelen edebiyatçıları tarafından da beğenilmesine ve yazmaya devam etmesi için teşvik edilmesine sebep olmuştur (Ağca, 2007, s. 420). Kısa bir süre içerisinde dönemin edebiyatçılarının dikkatini çeken Safa için Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Bize bir üslup getirdin.” ifadelerini serdederken Yahya Kemal Beyatlı da Safa'nın İsmail Safa'nın en güzel eseri olduğunu ifade etmektedir. Peyami Safa başlangıçta eserlerine imza atmazken edebiyat çevrelerinden aldığı bu olumlu eleştiriler neticesinde eserlerini imzalamaya başladığını ifade etmektedir (Göze, 1987, s. 12). Ansiklopedik bir yazar olma özelliği ile dikkat çeken Safa'nın edebiyat, felsefe, tarih, tıp, hukuk, resim, müzik, sosyoloji, psikoloji vb. bireye ve topluma dair her konuda yazdığını ifade etmek mümkündür. Safa sanatsal endişeyle kaleme aldığı metinlerde “Peyami Safa”, geçim kaygısıyla yazdığı metinlerde ise “Server Bedi” ve bununla birlikte birçok başka imzalar kullanmıştır. Safa'nın hayatının son kırk üç yılı sahip olduğu fikrîsel dönüşüm ve buna bağlı olarak siyasi duruşundaki değişimlerin de etkisiyle sürekli farklılıklar da olsa hep gazete ve dergilerde geçmiştir. *Kültür Haftası* ve *Türk Düşüncesi* dergilerini çıkarmıştır (Karaalioğlu, 1983, s. 671).

Safa'nın düşünsel dünyasının serencamı ve fikrîsel manada yaşadığı değişimi iki önemli fikrî eseri üzerinden gözlemlemek mümkündür. Bunlardan birincisi 1938 yılında yayımlanan *Türk İnkılabına Bakışlar* adlı metnidir. Bu eserle Safa, ulusçuluk anlayışı öncülüğünde ulusal kültür ve Batı uygarlığı arasında bir denge kurmayı hedeflemiştir. Bu dönemde Safa'ya göre Cumhuriyet'ten önceki akımlar arasında Türkçülük ve İslamcılık sınıfta kalmıştır, yalnızca Garpcılık ayakta. Safa'nın bu eserindeki yazıları dikkate alındığında erken Cumhuriyet'te gerçekleştirilen inkılapları, Batılılaşma hareketlerini yerinde gördüğü ifade edilebilir. Yazarın ideolojik ve fikrîsel açıdan dönüşümünü görebileceğimiz ikinci eseri ise birçoğu önceden *Türk Düşüncesi* dergisindeki yazılarının onun vefatından sonra derlenerek *Doğu-Batı Sentezi* adıyla yayımlanmış olan kitabıdır. Safa'nın bu kitaptaki yazılarına bakıldığında fikirlerinde belli oranda değişimler olduğu, öncesine göre daha çok dine ve mistisizme yöneldiği ve ilerleme, gelişebilme adına Doğu-Batı sentezini önerdiği görülmektedir. İlk dönem fikirlerinde Cumhuriyet'in inkılapları üzerinde eskinin, geleneğin bir etkisi olmadığını savunan Safa'nın, devam eden süreçte inkılabın bir tekâmül meselesi olduğu ve her şeyin eskiden hazırlanmış olduğu düşüncesini benimsediği gözlenmektedir (TBEA, 2010, s. 880).

Peyami Safa kendi dönemi ve sonrası için birçok yeniliğin öncüsü olan, dili ustalıkla kullanan bir yazar olarak dikkat çekmektedir. Bunda çocukluğundan beri geçinmek için sürekli yazmak zorunda kalmasının da etkisi vardır. Peyami Safa edebî metinlerini üç devre ayırarak tanımlamaktadır. Yirmili yaşlarında kaleme aldığı *Sözde Kızlar*, *Mahşer* ve *Cânân* adlı romanlarını birinci devre metinleri olarak adlandırmakta ve bu eserlerin sanatsal amaçlardan ziyade, geçim kaygısı ile yazılan kusurlu metinler olduğunu belirtmektedir. İkinci devre olarak tanımladığı *Şimşek*, *Bir Akşamı* metinlerinde ise yazar olgunlaşma yolundadır. Üçüncü devre metinleri içinde ise Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*, *Fatih Harbiye*, *Bir Tereddüdün Romanı*, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, *Yalnızız* ve *Biz İnsanlar* romanları bulunmaktadır (Ekiz vd., 1984, s. 37).

Safa'nın akıcı bir üslubunun olmasının yanında, ürettiği metinleri fikirlerini sunmak için aracı olarak kullandığını da ifade etmek mümkündür. Bu konu ile ilgili Tarancı, sanatçı ve eseri arasındaki ilişki

açısından sanatçıları ikiye ayırmaktadır. Birincisi fikirlerini, hayatını eserine dâhil etmekten çekinmeyen sanatçıdır. İkincisi ise tam tersi fikirlerini, hayatını eserine dâhil etmekten çekinen ve bundan mesleki açıdan utanç duyan sanatçıdır. Bu durum üzerinden Tarancı, ayakta kalan, yaşamaya devam eden, dönemine damga vuran, hayatla yoğrulmuş eserler olduğuna dikkat çekmektedir. Peyami Safa da bu sınıfa dâhil edilmekte, onun gibi sanatla hayatın içli dışlı halini, alışverişini anlayan ve eserlerine yansıtan başka bir Türk romancısı olmadığı ifade edilmektedir (Tarancı, 1940, ss. 5-7). Tarancı'ya göre, Safa sadece eserine hayatını yansıtmakla kalmayıp kendi meseleleri üzerinden bulunduğu devrin toplumunun endişelerini, sorunlarını, gelgitlerini, arada kalmışlıklarını, sosyal ve kültürel hayatını da eleştirel bir üslupla okuyucuya sunmaktadır (Tarancı, 1940, s. 7). Safa'ya göre roman tekniğinin en önemli meselesi üsluptur. Peyami Safa'nın edebî üslubunun ayırıcı özelliklerinden biri yazarın roman kahramanının adını verip vermemesidir. Bu durum Safa'ya göre yazarın okuyucu ile metin arasına girip girmediğinin bir göstergesidir (Göze, 1987, s. 92).⁴

Doğu ve Batı'nın geçiş noktasında bulunan bir coğrafyanın aydını olan Peyami Safa fikrî yazılarıyla da edebî metinleriyle de Osmanlı'da başlayıp Cumhuriyet'le devam eden modernleşme serüveninde Doğu-Batı çatışması, Batılılaşma, çağdaşlaşma, gelenek-modern tartışmalarının dışında kalamamıştır. Safa'nın bu konudaki eleştirileri daha çok Doğu-Batı çatışması ve modernleşme serüveni içerisinde salt bir şekilde Batı'yı üstün gören ve Batı'nın yüzeysel bir taklidinin ötesine geçemeyen yanlış Batılılaşma anlayışı üzerinedir. Peyami Safa, *Şark-Garp Münakaşasına Bir Bakış* adlı 1936 yılında yayımladığı makalesinde Doğu-Batı meselesini Avrupalı düşünürlere başvurarak sorgulamaktadır. Fakat Batılı düşünürlerin sert hükümleri karşısında Doğu'yu savunmakta ve sonuç olarak iki medeniyetin bir terkibe varması gerektiğini belirtmek suretiyle coğrafya olarak da bunun gerçekleşebileceği en uygun yerin Türkiye olduğunun altını çizmektedir (Köseoğlu, 2011, s. 199). Safa bu makalesinde Avrupalı düşünürlerin Doğu ve Batı tanımlamalarına yer verirken özellikle Doğu'ya hasredilen tembellik, durağanlık sıfatlarının göreceli olduğunu ancak ölü olanlar için durağanlık sıfatının geçerli olabileceğini ifade etmekte (Safa, 1978, ss. 217-234), bu konuya ilişkin eleştirilere romanlarında bilhassa *Fatih Harbiye*'de cevap vermektedir. Aynı şekilde Safa'nın yeni Türkiye'de Batılılaşmanın yanlış anlaşıldığı yönündeki eleştirilerini de hem fikrî hem de edebî metinleri üzerinden okumamız mümkündür. Safa'ya göre öncelikle gelenek ve modern, eski ve yeni kavramları yanlış anlaşılma ile birlikte eskisi, geleneği olmayan bir yeninin, modern üretilebilmesi de mümkün görünmemektedir. Safa *Türk Düşüncesi ve Batı Medeniyeti* adlı makalesinde Batı'nın yaşadığı modernlik pratiğine karşı tamamen kayıtsız kalıp içine çekilmeyi de Batı'nın birebir kötü bir taklidi olarak değerlendirmekte, kendi millî ve dinî değerlerini, geleneğini göz ardı etmeyi de eleştirerek bazı Atatürkçülerin bu ikinci hataya düştüğünü ifade etmektedir. Bu sebeplerdir ki modernleşme eğilimi sadece toplumun küçük bir bölümü olan aydın kesimde kalmakta ve halkın tümüne ulaşmamaktadır (Safa, 1978, ss. 235-245). Safa *Doğulu ve Batılı Olmak* adlı makalesinde de İstanbul aydını olarak isimlendirdiği tiplere için her zaman bir Avrupalı, Batılı bir insan gibi olmak, yaşantısını bu minvalde planlamak arzusunun bulunduğunu, özellikle bazı yazarlar tarafından Batılı adam tipinin maddilik, dinsizlik ve solculukla ilişkilendirilmesini eleştirmektedir (Safa, 1963, ss. 41-42).

Makalede ele alınan Peyami Safa romanları Türk modernleşmesine yön veren, kendi toplumuna Batılı, oryantalist bakış açısı ile yaklaşan oryantalist zihniyetin eleştirisi özelinde incelenmiştir. Yazarın çalışmaya konu olan romanları bütün bir hâlde basım tarihleri dikkate alınmak suretiyle *Sözde Kızlar* (1922), *Şimşek* (1923), *Mahşer* (1924), *Bir Akşamdı* (1924), *Cânân* (1925), *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu* (1930), *Fatih Harbiye* (1931), *Bir Tereddüdün Romanı* (1933), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (1949), *Yalnızız* (1951) ve *Biz İnsanlar* (1959) adlı eserleridir.

Bu çalışmanın yöntemi olarak eleştirel söylem analizi seçilmiştir. Eleştirel söylem analizi modern dönem sonrasında edebiyat, sosyoloji, felsefe, psikoloji, tarih, antropoloji, dilbilim, iletişim ve siyaset bilimi gibi sosyal bilimlerin birçok alanında kullanılan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Söylem analizi yöntemi

⁴ Peyami Safa'nın romancılığının teknik bakımdan incelenmesi bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için Mehmet Tekin'in Safa'nın 11 romanını teknik açıdan analiz ettiği çalışmasına bakılabilir: Tekin, M. (2014). *Romancı yönüyle Peyami Safa – romanların teorik ve teknik temelleri-*. (2. Baskı). Ötüken Neşriyat.

belirlenen bir kavram çerçevesinde, seçilen bir örneklem üzerinden var olduğu iddia edilen söylemin açığa çıkarılmasıdır. Örneklem olarak seçilen Peyami Safa'nın romanlarında Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde artarak devam eden Türk modernleşmesi süreci bağlamında devlet ve aydın kesim öncülüğünde yeniden bir toplum ve kültür inşasına yön vermesi planlanan ve toplumu tamamıyla Batı perspektifinden değerlendirme ve bu bakış açısı üzerinden yeniden inşa etmeyi hedefleyen oryantalist zihniyet eleştirisine dair olan söylem yapıları incelenmiştir. Yapılan analiz çalışmasının bulguları kadın ve erkek karakter tahlilleri üzerinden Batı hayranlığı, mekân kullanımı, dil kullanımı, müzik tercihi, din ve milliyetçilik, Avrupalılık, evlilik ve aile temaları bağlamında ele alınmıştır. Safa'nın romanları incelendiğinde bu yedi tema çerçevesinde Türk modernleşme süreci içerisinde yeniden kurgulanması hedeflenen topluma ve kültüre, Doğu-Batı çatışmasına, bir Doğu toplumunun kendini Batılı, oryantalist zihniyet mihmandarlığında yeniden inşa etme sürecine dair eleştirel bir söylemin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Çalışmanın sınırları ölçeğinde analizden elde edilen bulgular bu başlıklar altında tartışılmıştır.

4.1. Kadın ve erkek karakter tahlilleri üzerinden Batı hayranlığı

Peyami Safa neredeyse romanlarının tümünde kadın ve erkek karakterleri üzerinden Doğu-Batı çatışması, yanlış Batılılaşma, kendi kültürünü oryantalist zihniyet, Batı'nın hegemonik bakış açısı üzerinden değerlendirme olgularına dair eleştirel bir söylemi baskın bir şekilde ortaya koymaktadır. Safa'nın çoğu romanında kadınlar Batı'yı yanlış anlayan, modernleşmeyi, çağdaşlaşmayı sadece görsel açıdan kötü bir Batı taklidinin önüne geçiremeyen karakterlerdir. Batı hayranı erkek ise yazarın kurgularında azınlıkta ve hikâyenin yan karakterleri olarak zayıf kalmaktadır.

Nurdan Gürbilek, Safa'nın metinlerindeki kadın karakterler genellikle Batı'nın tesiri altında kalan, Batı'yı temsil eden züppe, sözde kız, tango, Beyoğlu kadını, dejenere kız olarak tasvir edilir (Gürbilek, 2007, s. 86). Tanzimat romanının başından itibaren varlığını hissettiren, Peyami Safa romanlarının neredeyse tümüne yayılmış olan klişeye göre, erkek ruhu Doğu'yu temsil ederken, kadın aksi manada Batı'nın gözü, bedeni, iştahı ve vitrinini temsil etmektedir. Kadın içinde bulunduğu gerçek hayattan uzaklaşıp roman ve filmlerin de etkisiyle hayal dünyasında yaşamakta, erkekse yine ruhu temsil eden akliselim bir yerde konumlandırılmaktadır. Bu kalıbın dışına çıkan Batı'yı temsil eden züppe erkekler de züppeleşerek aslında kadınsılaşmaktadırlar (Gürbilek, 2007, s. 87).

Sözde Kızlar'da yazarın sözcüsü konumunda olan Nadir karakterinin "sözde kızlar" olarak isimlendirdiği kadınlar Batı hayranı, Batılılaşmayı sadece görsel üzerinden ve rahat bir yaşam sürme hevesinden ibaret olarak gören karakterler olarak resmedilmektedir (Safa, 2021d, s. 130). *Şimşek, Bir Akşamdı, Fatih Harbiye, Biz İnsanlar* romanlarında da yer alan yeni, modern dünyada yaşamak, modernleşmek, değişmek isteyen Batı hayranı kadın karakterlere yüklenen vasıflar üzerinden eleştirilen yanlış Batılılaşma, iktidarın benimsediği, yönetici elit ve aydın kesim aracılığıyla toplumda yerleştirmeye çalışılan oryantalist zihniyettir. Safa genellikle bu eleştirisini hayatı sadece gözle anladıkları ve yorumladıklarını düşündüğü kadın karakterler aracılığıyla yapmaktadır.

Şimşek romanının baş karakterlerinden biri olan Pervin, Doğu'yu temsil eden Müfid ile Batı'yı temsil eden Sacid karakterleri arasında kalan ve bir türlü karar veremeyen şahsiyetini bulamamış, şahsiyetsiz olarak tasvir edilmektedir (Safa, 2021e, s. 81). *Bir Akşamda*'da yaşamak için değişmek isteyen, taşradaki yaşamı, yaşamak olarak görmeyen Meliha karakteri üzerinden yazar eleştirisini sunmaktadır (Safa, 2020a). Yazarın bu iki romanındaki kadın karakterleri oryantalist, Batılı bakış açısı ile yenilenmeye, değişmeye çalışan ne Doğulu ne Batılı olan Türk toplumunu temsil etmektedir.

Safa'nın Doğu-Batı çatışmasının, Batılılaşma eleştirisi söylemi yoğun olarak verdiği *Fatih Harbiye*'de Doğulu, geleneksel bir aile ve çevrede yetişmiş olan Neriman'ın yaşamak istediği değişim, yenilik, modernleşme isteğiyle Doğu ile Batı arasında kalışı ve gelgitleri konu edinilmektedir. Neriman'ın ağzından yaşamak istediği değişimin salt görsel bir yüzeysellikte kalışını betimleyen yazarın ifadeleri bu konudaki eleştirel tavrını da gözler önüne sermektedir: "...Çünkü, artık ben bir Fatih kızı olmak istemiyorum, anlıyor musun? Böyle yaşamaktan nefret ediyorum, eskilikten nefret ediyorum, yeniyi ve güzeli istiyorum, anlıyor musun? Eski ve yırtık ve pis, iğrenç bir elbiseyi üstümden atar gibi bu hayattan

ayrılmak istiyorum. İhtiyar adam, bozuk sokak, salaşpur ev, gıy gıy, hey hey, ezan, helvacı... Bıktım artık, ben başka şeyler istiyorum, başka bambaşka, anlamıyor musun?" (Safa, 2000b, s. 67).

Yazarın Batı hayranı kadın karakterler üzerinden oluşturduğu eleştirel söyleme bir başka örnek de *Biz İnsanlar* adlı romanındaki Samiye Hanım karakteridir. İşgal altındaki İstanbul'da yaşanan Samiye Hanım için Batı'ya, Avrupa'ya dair olan ne varsa iyiyi, güzeli temsil ederken Doğu'ya, geleneğe dair olanlar tam tersi bir konumdadır. Samiye Hanım Avrupa medeniyetine hayran olan ve kendi toplumundaki tüm kötülüklerin sebebini kadınların tesettürü, haremlik-selamlık vb. dini veya geleneksel örf ve âdetlere bağlayan bir karakterdir. Ona göre bu geleneklerden kurtulunması durumunda Batı'ya, Avrupa'ya esir olursa da önemli değildir (Safa, 2021a, s. 165).

Çoğunlukla yanlış Batılılaşma, Batı'yı yanlış anlamaya dair eleştirel söylemini kadın karakterler üzerinden kurgulayan Safa, daha düşük bir oranda da olsa Batı hayranı erkek figürlere de romanlarında yer vermektedir. Yalnız bu karakterler çoğunlukla romanlarının ana kahramanlarından ziyade yan karakterlerdir. Safa'nın tüm romanlarında Batı'yı temsil eden erkek figürler bulunmakla birlikte, bu erkekler *-Fatih Harbiye'* de Macit, *Sözde Kızlar'*da Behiç vb.- anlatılarda fikirlerinden ziyade görsel özellikleri betimlenerek öne çıkarılan karakterlerdir. Aslında Safa, Gürbilek'in (2007) de dikkat çektiği üzere Batı'yı temsil eden erkek karakterleri de kadınsılaştırmakta ve bu karakterleri anlatının güçlü karakterleri olarak değil tam tersi zayıf, silik karakterler olarak okuyucuya sunmaktadır.

4.2. Mekân kullanımı

Peyami Safa romanlarında Doğu-Batı çatışması, yanlış Batılılaşma, oryantalist zihniyet eleştirisi için kullanılan unsurlardan biri de mekândır. Safa anlatılarında geçen mekânları çoğunlukla belirli zihniyetlerin temsilcileri olarak kullanmaktadır. Ali Şükrü Çoruk, *"Cumhuriyet Devri Türk Romanında Beyoğlu"* adlı çalışmasında Türk romanlarında Beyoğlu'nun bir mekân olmanın ötesinde bir zihniyetin, Batılılaşma anlayışının temsilcisi olarak kendisine yer edindiğine dikkat çeker (Çoruk, 1995, s. 48). Peyami Safa için de İstanbul'un bazı semtleri Doğu zihniyetini temsil ederken diğerleri de Batı zihniyetinin bir göstergesi konumundadır. İstanbul'un belirli semtlerinde geçen kurgularıyla ön plana çıkan Safa romanlarında Fatih, Şehzadebaşı, Cerrahpaşa, Beyazıt Doğu'yu temsil ederken Beyoğlu, Harbiye, Şişli, Kadıköy Batı'yı temsil etmektedir. Yazar her ne kadar anlatılarında taşradaki şehirlerden bahsetse de kurgularının merkezine İstanbul'daki belirli muhitleri yerleştirir. Romanlarında İstanbul Suriçi ve Üsküdar çevresini olumlu, Kadıköy, Şişli ve Beyoğlu çevresini ise olumsuz bir şekilde tasvir eder (Döner, 2019; Kula, 2021). Safa'nın romanları içerisinde mekân unsurunun hikâyenin temelini oluşturduğu metin ise *Fatih Harbiye'*dir. Roman boyunca Fatih ve Harbiye mekânları üzerinden Doğu ve Batı kültürüne dair eleştirilerine yer veren yazar, bahsi geçen mekânlardaki her türlü öğeyi de bu anlamda kullanmaktadır. *Fatih Harbiye* dışındaki romanlarında da bu kadar yoğun olmasa da mekân olgusu üzerinden gerçekleştirilen Batı kültürü eleştirisi öne çıkmaktadır.

Sözde Kızlar romanının karakterlerinden Belma'nın abisi olan ve onunla Şişli'deki eve gidip gelen Salih'in kardeşine karşı sarf ettiği sözler, Peyami Safa'nın oryantalist zihniyet ve beraberinde getirdiği yanlış Batılılaşma anlayışına karşı olan eleştirisini mekân üzerinden sunumu konusunda iyi bir örnektir. "...Bundan sonra gözünü aç, Sulukule'de dolaş, Beyoğlu'nda dolaşma. Çirkefe gir, Şişli'deki eve girme. Aklını başına topla." (Safa, 2021d, s. 86). Aynı şekilde Salih'in babası Mustafa Efendi ile olan bir konuşmasında Mustafa Efendi'nin oğluna yaşadıkları evin bir han veya apartman olmadığını, Cerrahpaşa'da oturduklarını hatırlatmasından sonra, bu evde yaşayanların da Mümin, Müslüman insanlar olduğunu, külhanbeyliği, züppelik sevmediğini, şıllıklardan nefret ettiğini belirtmesi de dönemselsel olarak konak kültürünün Doğu'yu, apartman kültürünün ise Batı'yı, modernleşmeyi temsil ettiğine işaret etmektedir (Safa, 2021d, s. 88).

Yazarın bir başka romanı *Mahşer'*de de Beyoğlu ve milli kimlik üzerinden Batı eleştirisini gözlemlemek mümkündür. Romanın kahramanı Nihat karakteri Beyoğlu sokakları ve buradaki modern, yeni yapılar arasında kendini memleketinde değil de yabancı bir yerdeymiş gibi hissetmektedir. Bu durumda etrafındaki Beyoğlu'nun temsilcisi olan apartmanlar, burnuna dolduğunu ifade ettiği yoğun içki kokusu ve dükkanlardan gelen yabancı şarkıların sesleri etkili olmaktadır (Safa, 2020c, s. 126). *Cânân'*da ise

eşinin kendisini aldattığından şüphe eden Bedia ile eşi Lâmi'nin patronu Şakir Bey arasında geçen diyalogda ahlaki kuralların dahi mekânlara göre farklı algılanması, Doğu'yu temsil eden mekânlarda hoş karşılanmayan, ahlaki bulunmayan davranışların Batı'yı temsil eden mekânlar ve Batılı zihniler için önemsiz görülmesi, hatta hoş karşılanmasının eleştirisi açık bir şekilde görülmektedir: "...Eğer siz Kadıköy'ünde otursaydınız, Lâmi'nin hareketlerini daha tabii görürdünüz. Şu bizim modern sayılan muhitlerimizde, böyle şeyler her zaman oluyor." (Safa, 2021b, s. 20).

Yazarın romanları arasında mekân olgusunun başat unsur olarak kurgulandığı *Fatih Harbiye*'de Doğu ile Batı, Fatih ile Harbiye, Şinasi ile Macit arasında gelgitler yaşayan Neriman'ın bu süreç zarfında içinde bulunduğu veya bulunmak istediği mekânlara dair tasvir ve karşılaştırmalarını içeren pasajlarda da yazarın eleştiri konusu ettiği yanlış Batılılaşma fikri ve modernleşme toplumdaki değişmek isteyen bir kadının Batı'ya ve Doğu'ya yüklediği anlamlara dair gözlemleri okuyucuya sunulmaktadır. Neriman karakteri romanın tümünde Batı veya Doğu'ya ait mekânlarda gördüğü her şeyi karşılaştırmaktadır. Neriman metnin sonuna kadar yaptığı bu karşılaştırmalarda hep Batı'yı, Beyoğlu'nu, modern yaşam tarzını övmektedir. Ona göre Batı'ya dair olan ne varsa iyiyi, güzeli, doğru olanı temsil ederken Doğu'yu, geleneği temsil eden öğeler tam tersi bir yerde konumlanmaktadır. Yazar burada da modernleşme sürecini yaşayan Doğulu toplumun bir ferdi olan genç bir kadının bu süreç içerisinde Doğu kültürüne karşı sergilediği oryantalist tavrı, bakış açısını eleştirel bir dille ortaya koymaktadır. Eserin bir bölümünde Neriman, Fatih ve Beyoğlu karşılaştırmalarını Beyoğlu'ndaki bir parfümeriye girmesi ve sonrasında Ramazan ayında Beyazıt sergisindeki kokucuyu hatırlamasıyla birlikte bu iki mekânın karşılaştırması üzerinden yapmaktadır. Bu bölümde Neriman'ın bu iki kültüre ait satış yerini, buralarda satılan ürünleri, satıcı ve müşteri portföyünü değerlendirme üslubu ve bakış açısı tamamıyla oryantalist zihniyet söylemini yansıtmaktadır (Safa, 2000b, s. 30). *Fatih Harbiye*'de Doğu ve Batı'yı temsil eden, aynı şehirde yer alan, birbirine çok yakın olan bu semtlerin sanki iki ayrı ülke, iki ayrı kültür, iki ayrı medeniyetmişçesine birbirlerinden uzak algılanmaktadır: "Galatasaray'dan Tünel'e doğru yürüdüler. Neriman Beyoğlu'na çıktığı vakit, halis Türk mahallelerinde oturanların çoğu gibi, kendini büyük bir seyahat yapmış sanırdı. Gene Fatih uzakta, çok uzakta kaldı. Tramvayla bir saat bile sürmeyen bu mesafe, Neriman'a Efgan yolu kadar uzun görünürdü ve Kabil'le New York arasındaki farkların çoğuna İstanbul'un iki semti arasında kolayca tesadüf edilir." (Safa, 2000b, s. 29).

Yazarın *Yalnızız* adlı metninde Meral ve Feriha karakterlerinin arasında geçen diyalogdaki Feriha'nın sözleri mekânlara yüklenen anlamlar ve oryantalist zihniyet etkisi altında kalan birey hakkında fikir verir niteliktedir: "Bu İstanbul böyledir, dedi, insanı miskin yapar. Artık İstanbul böyle olursa, düşün memleketi, hava yok burada, canlı bir hava yok." (Safa, 2021f, s. 211). *Yalnızız*'da Paris'te yaşayan ve İstanbul'u miskin olarak gören Feriha'ya karşılık *Fatih Harbiye*'de Beyoğlu karşısında Fatih'i miskin gören Neriman bulunmaktadır. İki karakter de Doğu'yu değerlendirirken konuya oryantalistlerin bakış açısı çerçevesinde yaklaşmakta ve Doğu'yu "miskin" olarak değerlendirmektedir ki, bu da toplum içerisinde yerleşen oryantalist zihniyetin önemli bir göstergesidir.

4.3. Müzik tercihi

Peyami Safa içinde bulunduğu dönem itibarıyla Darülelhanın Türk Musikisi kısmının kaldırıldığı 1926 yılında entelektüel camia ve gazetelerde şiddetlenen Doğu-Batı müziği karşılaştırmaları ve tartışmaları esnasında Türk musikisinin yanında yer alan bir tavrı benimsemiştir (Gökçe, 2015, s. 183). Bu uygulama ile devlet modernleşmeyi hedeflerken, geleneğe, eskiye, Doğu'ya ait hiçbir öğeyi istemeyen bir zihniyetle hareket etmektedir. Safa'nın belki de henüz bu tartışmaların etkisi altındayken kaleme aldığı *Fatih Harbiye*'de bu konudaki eleştirilerini hem Batı hayranı, oryantalist zihniyetin etkisi altına giren Neriman hem de romanda kendi sözcülüğünü yaptırdığı Ferit karakteri vasıtasıyla sunmaktadır. Modernleşme süreci diğer birçok konuda olduğu gibi müzik tercihi de alaturka-alafranga müzik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Oryantalist bakış açısı ile kendi geleneksel ve kültürel değerlerine yaklaşan zihniyet, bu unsurlardan kurtulup Batı tecrübesini yaşamak istemektedir. Romanda Darülelhanın alaturka müzik bölümünde eğitim alan Neriman ut, Şinasi kemençe alafranga bölümünde eğitim alan Macit ise keman eğitimi almaktadır. Yazar roman boyunca Darülelhanın alaturka kısmının kapatılması tartışmalarına yer vermekte ve bu durumu eleştirmektedir. Neriman'ın alaturka-alafranga müzik konusunda aşağıdaki pasajlarda yer alan eleştirilerinin ise daha çok görsel manadaki eleştiriler olarak yüzeysel kalması yazarın bu konuda ortaya koyduğu eleştirel söylemi destekler niteliktedir:

“Öf... Bu elimdeki ut da sinirime dokunuyor, kıracağımla geliyor... Bunu benim elime nereden musallat ettiler? Evdeki hey hey yetmiyormuş gibi üstelik bir de Darülelhan! Şu alaturka musikiyi kaldıracaklar mı ne yapacaklar? Yapsalar da ben de kurtulsam. Hep ailenin tesiri. Babam Şark terbiyesi almış. Ney çalar, akrabam öyle... Darülelhan’dan da çıkacağımla yahut alafranga kısmına gireceğim. Zaten bizim kısmı lağvedeceklermiş. Allah razı olsun.” (Safa, 2000b, ss. 25-26).

“O Macit’in ellerine baktım, kadın eli gibi, tertemiz, incecik, tırnaklarının üstünde bile çalışmış. Şinasi’nin elleri gözümün önüne geldi. Tırnağının biri kırık, öbürü batık... Ne imiş? Kemeçe çalarmış. Böyle elini parçalayan sazı parçalamalı. Hiç telin kenarına tırnak sürülen saz görülmüş müdür? Her işimiz acayip, nefret ediyorum.” (Safa, 2000b, s. 26).

Romanın sonunda Neriman yaşadığı bu süreç içerisinde yaptıkları ve yapmak istediklerinden dolayı pişman olarak Fatih’e, evine, Şinasi’ye, Doğu’ya, uduna döndüğünde babasının Ferit’lerde olduğunu öğrenir ve oraya gider. Ferit’lerde Darülelhanın kapatılması konusu tartışılırken Ferit’in sarf ettiği ifadeler yazarın fikirlerini yansıtmaya bakımdan önemlidir. Öncelikle Ferit’e göre Batı’da Türk musikisine karşı olan ilgi artarken Türk üniversitelerinden Türk musikisi bölümlerinin kaldırılması doğru değildir ve bununla birlikte bu kararı alanların da samimi olmadıkları, sahip oldukları kültürel birikim sebebiyle evlerinde Türk musikisinden başka bir şey dinlemedikleri bir gerçektir. Bu kararlarının sebebi ise sadece şekilperest bir Batılılaşma, Batı’yı yanlış anlamadan öteye geçememektedir (Safa, 2000b, s. 119).

4.4. Dil meselesi

Peyami Safa’nın eserlerinde oryantalist zihniyet eleştirisinin izinin sürülebileceği bir diğer konu da dil meselesi, dildeki sadeleştirme ve yabancı dil kullanılmasına dair sarf ettiği eleştirel söylemdir. Dönemsel olarak Fransızcanın, Fransızca kelimelerin özellikle Batı hayranı olan çevrelerde çokça kullanımı ve dil devrimi sonrasındaki sadeleştirme, Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmamak adına yeni öz Türkçe kullanımına dair aşırılıklar ve bunların da modernleşme, Batılılaşma adına yapılması eleştirilmektedir.

Yazar, *Dokuzuncu Hariciye Koşusu* adlı romanında Doğu-Batı çatışması, yanlış modernleşme algısı ile oluşan oryantalist zihniyete dair eleştirisini, hasta çocuk, Nüzhet’in babası Paşa ve Nüzhet’in evleneceği adam Doktor Ragıp arasında geçen Türkçe kullanımına dair bir diyalogda sunmaktadır. Romanda yazarın isim vermediği hasta çocuk, Paşa ve Doktor Ragıp arasında geçen Fransızca kelime kullanmak hususundaki sohbete dâhil olarak Türkçe dururken Fransızca kullanımı ve bu durumun toplumda yayılması hususuna taraftar olmadığını dile getirmektedir. Sonrasında ise Paşa, Fransız sevgisini ve Fransa’nın Türk kültürüne etkilerine dair çocuğun deyişiyle “Tanzimat fikirlerini” sıralamaktadır. Doktor ise bu tartışmada reçetelerini bile Fransızca yazdıklarını ifade etmekten ileri gidememektedir. Hasta çocuk, yetersiz ve kısır bir döngü olarak değerlendirdiği bu tartışmanın içerisinde fikrî bakımdan kendini, ondan yaşça ve tecrübe bakımından daha güçlü olan bu iki karaktere göre daha kuvvetli hissederek tartışmaya katılmakta ve fikirlerini savunmaktan geri durmamaktadır. Çocuk bu tartışmanın sonunda her ne kadar kesin ve son hükmü verecek bir üst kurum olmadığını bilse de onun fikirleri karşısında diğerlerinin geliştirdikleri tezle ancak cahil halkı kandırabileceklerinin farkındadır. (Safa, 2000a, s. 70). Tartışmanın devamında ise çocuk, en basit toplumsal konuları anlama ve anlamlandırma süreçlerinde dahi bu denli yabancı zihniyetlerin, Batı’nın etkisi altında kalan bu insanlarla tartışmak zorunda kalmaktan ötürü duyduğu rahatsızlığı ifade etmekle birlikte Türkiye’de yabancı mekteplerin etkisi altında kendi kimliğini tamamen kaybetmiş olan bu kafaların kesilmesinden başka çare görmediğini düşünmektedir (Safa, 2000a, s. 71). Yazar burada Fransızca kullanımı meselesini yabancı/Batı tesiri, modernleşme zihniyeti, oryantalist bakış açısı üzerinden tartışmakta ve bu zihniyetten kurtulmaktan başka çare görmediği söylemini hasta çocuğun ağzından sert bir şekilde ortaya koymaktadır. Dil meselesi konusundaki bir diğer eleştiri de *Biz İnsanlar*’da dönemin Batı hayranı çevresinden olan Samiye Hanım ile Doğu’yu temsil eden bir karakter olan Orhan arasındaki diyalogdur. Samiye Hanım yaşayan diller olarak nitelendirdiği Avrupa dillerinden birini bilmeyenin budala olduğunu ifade ederken Orhan yabancı dil bilmenin önemini kabul etmekle birlikte budala olmanın bu durumdan bağımsız olduğunu altını çizmektedir (Safa, 2021a, s. 189).

Safa’nın dil meselesi üzerinden Batılı, oryantalist zihniyet eleştirisine dair eleştirisinin bir diğer vechesi ise dil devrimi sonucundaki yenilikler neticesinde gerçekleşen yeni ve öz Türkçe kelime kullanımı

hususundadır. Bu konudaki ilk örneği *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'ndan verebiliriz: "Odabaşı onun adını deftere kaydederken "Ben Ferid'i d ile yazarım", demişti. Ferit'in babası da bu fikirde idi ve Hamid'in "âhir-i ömrümüzde isimimizin sonuna bir it taktılar" sözünü tekrarlarlarken kopardığı kahkahaların peşinden "bugünkü imlâda fonetik yok, fonetik, fonetik!" diye bağıyordu." (Safa, 2021c, s. 19). Burada dil devrimi ile kelimelerin asli harflerindeki değişiklik konu edinilmekte ve kelimenin "Ferid" yerine "Ferit" diye yazılması alaycı bir söylem üzerinden eleştirilmektedir. Dilde aşırı özleştirme çalışmalarına dair bir diğer eleştirel söylem ise yeni Türkçe kelimelerin kullanımına dairdir:

"-Önseziye de inanır mısın? Presentiment'a?

Başıyla tasdik eden Samim, bu yeni Türkçe "önsezi"yi Meral'in ağzından ilk defa duyuyordu. Şüphelendi. Yan gözle kızın yüzüne bakarak sordu:

-Nereden öğrendin bu "önsezi"yi?

Meral düşündü. Bulamıyordu. Galiba Cezmi'den." (Safa, 2021f, s. 221).

Yalnızız romanından alıntıladığımız yukarıdaki pasajda romanın ana karakterlerinden Samim ile Batı hayranı Meral arasındaki bir diyalogda Meral'in yeni Türkçe bir kelime kullanması Samim'in dikkatinden kaçmamakta ve bu kelimeyi yazara göre ancak çevresindeki Batı hayranı olan kişilerden öğrenmiş olabileceği okuyucuya sunulmaktadır. Burada da yine bu çevrenin yazar tarafından tasvip edilmeyen ve eleştirilen bir çevre olması sebebiyle bu konuda yanlış Batılılaşma, Batı hayranlığı veya oryantalist zihniyet çerçevesinde eleştirel bir söylem ortaya konmaya çalışılmaktadır.

4.5. Din ve milliyetçilik

Peyami Safa'nın oryantalist bakış açısına dair eleştirilerinden biri de din ve milliyetçilik, Türklük temalarıdır. Bu temaların en baskın olduğu romanı ise *Biz İnsanlar*'dır. Romanda bütün olaylar kendisine "eşek Türk" diye hakaret eden Cemil'e Tahsin'in attığı taş ile başlar. Yine aynı şekilde Süleyman'ı Orhan ve Necati'den ayıran nokta onun Marksist, diğerlerinin ise milliyetçi bir bakış açısına sahip olmalarıdır. Başlarda Orhan din karşıtı bir duruş sergilese de anlatının devamında dine doğru bir yöneliş söz konusudur. Necati'nin Süleyman'la yaşadığı fikir ayrılıklarının temelinde din konusundaki bakış açısı farklılıkları yatmaktadır. Din olgusunun yoğun olarak işlendiği bir diğer roman da *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'dur. Bu romanda da anlatının ana karakteri Ferit'in dine bakış açısındaki değişim ve dönüşüm üzerinden yazar eleştirisini dile getirmektedir.

Biz İnsanlar'da olay örgüsü Batı hayranı olan bir ailede büyüyen Cemil'in okuldaki arkadaşı Tahsin'e "eşek Türk" diye hakaret etmesi ve arkadaşının da ona taş atmasıyla başlamaktadır. Yaralı çocuğu evine götüren öğretmen Orhan, çocuklar arasındaki kavganın ebeveynleri arasındaki bir kavga ile başladığını ve Cemil'in annesi olan Batı hayranı Samiye Hanımın çevresi tarafından da sevilmeyen, sürekli yabancılarla içli dışlı olan Türklüğe, Doğu'ya ve geleneğe dair olan hiçbir şeyden hoşlanmayan biri olduğunu anlamaktadır (Safa, 2021a, s. 42). Burada Samiye Hanımın oğlunun arkadaşına "eşek Türk" diye hakaret etmesini onaylaması üzerinden yazar oryantalist zihniyetin etkisi altına giren bireyin kendi toplumunun değer yargıları konusunda yaşadığı yozlaşmayı özellikle milliyetçilik, Türklük olguları üzerinden gözler önüne sermektedir. Romanın başka bir bölümünde ise "...Cemil'in ve ailesinin milliyetimize küfretmeleri dini hislerin bile mahsulü değil. Sadece garpperestlik." (Safa, 2021a, s. 65) ifadeleri ile bu tip Batı hayranı aileleri tanımlamak için garpperestlik ifadesi kullanılarak sorgusuz sualsiz Batı'yı ve Batı'nın modernleşme serüveninin gerisinde kalan özellikle Doğulu ve Müslüman ülkelere sunduğu her şeyi neredeyse tapınma ve dinî bir vecibe statüsünde kabul etmeleri eleştirilmektedir. Bu bakış açısına sebep olan en önemli etken ise toplumda yerleştirilmesi hedeflenen oryantalist zihniyet, kendi toplumuna, geleneğine, kültürüne Batı gözüyle bakma eğilimi olarak sunulmaktadır.

Yazar, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nda Ferit karakterinin ağzından modernleşme tecrübesi yaşayan Müslüman toplumların dinleri ile modern olgular arasında sıkışıp kalmasını dile getirmektedir. Ferit aşağıdaki pasajda geçen düşüncelere sahipken dine karşı bir duruş sergilemektedir. Burada dans ettiği için teyzesiyle tartışan Ferit'in kız kardeşi ve teyzesi üzerinden dinî değerler ile toplumda yerleşmeye

başlayan modernleşme unsurları arasında toplumun sıkışıp kalmış olduğuna dair bir eleştiride bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür: “Ferit düşündü. Hastalık teyzenin kendisi değil. Hastalık namazla Swing arasında. Memleketin hastalığı, Birinden biri gitmeli. Şimdilik ayırmak lazım.” (Safa, 2021c, s. 120). Önceki pasajda yeni moda bir dans türü olan Swing ve namaz, Ferit’in kız kardeşi ve teyzesi üzerinden iki karşıt kutba yerleştirilmektedir. Romanın sonlarına doğru ise hayata, dine dair bakış açısı değişen Ferit’in kardeşine karşılıklı ifadeleri dikkat çekicidir. Bir önceki pasajda namaz veya Swing, biri gitmeli diyen Ferit namazı, maddeden ziyade ruhu seçmektedir artık: “Onu artık yalnız baba olduğu için sevebilirim. Demonlu zekâsı için değil. İnsan değil o. Sadece baba. Sevgili babacığım. İşte o kadar. Hayır yahut ... Bugünün prototip insanı o. Ağzını bir karış açma. Sen anlamazsın. Swing bayansın sen. Üç plakta senin dünyanın biter. Hele iyi ol, kalk da senin ruhunla biraz meşgul olayım.” (Safa, 2021c, s. 294). Burada yazar Ferit karakteri aracılığıyla Swing bir bayan olarak niteleyerek Batılı bir karakter olarak resmettiği Ferit’in kız kardeşinin ruhunu ön plana çıkararak olgunlaşması gerektiği vurgusu üzerinden oryantalist zihniyet etkisi altında kalan Batılı karakteri bu manada eleştirmektedir.

Fatih Harbiye’de de Neriman Şark ve Garbı, Hristiyanlık ve Müslümanlığa dair gördüğü bazı vasıflar yükleyerek karşılaştırmaktadır ki, burada da yazar dine bakış açısı üzerinden oryantalist zihniyeti eleştiren söylemini okuyucuya sunmaktan geri durmamaktadır. Neriman akşam belli saatlerden sonra Fatih’in sessizleşmesi, uykuya dalması üzerinden Şarklıların/Müslümanların kedileri, Garplıların/Hristiyanların ise köpekleri sevmesini kendine benzeyen, özelliklerini barındırdığın türe yakın hissetmek şeklinde açıklamaktadır. Neriman’ın burada Doğu’yu betimlerken kullandığı ifadeler Doğu ve Batı’yı betimlediği sıfatlar oryantalist zihniyetin Doğu’yu betimlerken kullandığı vasıflardır:

“... Şüphesiz böyle uyanık birkaç kişi müstesna, bütün sokak, bütün Fatih uyku içinde idi. Neriman düşündü ve bir anda şarklıların kedileri ve garplıların köpekleri niçin bu kadar sevdiğini anladı. Hristiyan evlerinde köpek ve Müslüman evlerinde kedi bolluğu şundandı: Şarklılar kediye, garplılar köpeğe benziyorlar! Kedi yer, içer, yatar, uyur, doğurur; hayatı hep minder üstünde ve rüya içinde geçer; gözleri bazı uyanıkken bile rüya görüyormuş gibidir; lapacı, tembel ve hayalperest mahluk, çalışmayı hiç sevmez. Köpek diri, çevik, atılgandır. İşe yarar; birçok işlere yarar. Uyurken bile uyanıktır. En küçük sesleri bile duyar, sıçrar, bağıırır.” (Safa, 2000b, s. 45).

“...Bütün Şark kedilere benziyor... Garp da köpeklere benziyor... Şark da böyle miskin, uykucu, lapacı... Bakın şimdi her taraf uyuyor. Bir de şimdi Beyoğlu’na çıkın... Ortalık mahşer gibi... Herkes ayakta, uyanık...”

“Faiz Bey: Garplılar niçin köpeğe benziyorlar?”

Neriman: “Çünkü onlar daima uyanık, uyurken bile uyanık, uyurken bile uyanık... Çalışıyorlar, kazanıyorlar, iyi yaşıyorlar.”

Faiz Bey: “... filhakika şarklılar kediler, garplılar da köpekleri bunun için severler; şarklı tembel, garplı da çalışkandır. Fakat gel seninle bu muammayı birlikte halledelim. Acaba her oturan adam tembel, her koşan adam çalışkan mıdır?” (Safa, 2000b, ss. 46-47).

Yukarıdaki pasajlarda Neriman ile babası Faiz Bey arasında geçen konuşmada Neriman oryantalist zihniyetin sözcülüğünü üstlenirken Faiz Bey yazarın düşüncelerini seslendirir konumdadır.

4.6. Avrupalılık

Safa’nın romanlarında oryantalist zihniyet eleştirisine dair yer verdiği temalardan bir diğeri Avrupalılık meselesidir. Safa gerek romanlarında gerekse fikrî yazılarında dönemsel olarak toplum içerisinde yüceltilen ve kendisine doğru yönlendirilen bir öge hâline gelen “Avrupalı gibi olma” konusunu tartışmaya açmaktadır. Batılılaşmanın neticesinde toplum içerisinde görsel taklidin ötesine geçemeyen Batı hayranlığı, Avrupalılık fikri kendisini, kültürünü, geleneksel değerlerini oryantalist Batılı gözle değerlendirme olarak nitelendirilebilir. Peyami Safa, *Mahşer* romanında Ziya Paşa’nın bir beytine dikkat çektiği bölümde hikâyenin kahramanı Nihat karakteri sözcülüğünde kendi değerlerimizi unutarak sürekli Avrupa’nın, Batı’nın değerlerini, düşüncelerini destekleyerek Batı’yı taklit etmeyi eleştirmektedir:

“Milliyeti nisyân ederek her işimizde,

Efkâr-ı Freng'e tabiiyyet yeni çıktı!"⁵ (Safa, 2020c, s. 183).

Aynı şekilde yazar *Biz İnsanlar* romanında da Batı hayranı, yozlaşmış bir karakter olarak kurguladığı Samiye Hanım için önemli olan Avrupalılık, Avrupalı olma konularına değinmektedir. Samiye Hanım için herhangi bir şeyin beğenilmesi için başat öge Avrupalı olup olmamasıdır. Yazar Orhan karakterinin düşünceleri üzerinden dönemin toplumunun özellikle aydın, münevver sınıfı içerisinde medeniyetin, mükemmeliyetin ölçüsünün Avrupalı olup olmaması olduğunu dile getirmektedir. Safa, Samiye Hanım'ın Orhan ve Rüştü'yü kıyaslarırken ki yaptığı tasnife göre, "Fakat Samiye Hanımefendi'nin tasnifi hoş: Bir adam var ki Avrupalı gibi düşünüyor, fakat Üsküdarlı gibi giyiniyor, bir adam da var ki, Avrupalı gibi giyiniyor, fakat kim gibi düşündüğü belli değil. Bunlar ben ve Rüştü Bey miyiz, bilmem amma, hakikaten bizde böyle iki türlü adam var." (Safa, 2021a, s. 345) toplum içerisinde modernleşmeyi şeklen algılayan ve yorumlayan bakış açısını eleştirmektedir.

Yazarın dönemseller olarak toplum içerisinde bulunan Avrupalı, Batı hayranı olmak ve bu durumun bir üstünlük gibi algılanması, bireylerin bu konuda teşvik edilmesini *Bir Akşam* adlı romanındaki Avrupalı, Batılı bir kadın olan Fransız Bert üzerinden eleştirmektedir. Hayatının bir kısmında Türkiye'de yaşayan Bert'e Avrupalılar birer kukla gibi gözükmektedir. Bert Avrupalıları ruhsuz olarak nitelendirmektedir (Safa, 2020a, s. 194). Bert'in bu düşüncelerinde yazarın yüzeysel, sadece şekle odaklanan ve Doğu'ya dair olan her şeyi mutlak olarak kötü kabul eden oryantalist zihniyet eleştirisinin ve Doğu'yu ruhun, mananın Batı'yı ise maddenin merkezi olarak görmesinin sebebi olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu durumda da Safa, her ne kadar Doğu-Batı sentezini öne çıkaran bir tavırda olsa, kâmil bir insan veya toplum için ikisine de ihtiyaç olması gerektiğini ifade etse de Doğu'yu ruhun merkezi olarak belirleyerek zaman zaman oksidental bir bakış açısını da sahiplenmektedir.

4.7. Evlilik ve aile

Safa'nın dönemin toplumunda var olan yanlış Batılılaşma anlayışı, oryantalist zihniyet etkisine dair eleştirel söylemini romanlarında okuyucuya sunduğu bir başka konu da evlilik ve aile meselesidir. Yazar evlilik ve aile konusunda da eleştirisinin odak noktasına modernleşme ile toplumda önemli ölçüde değişen kadın rollerini yerleştirmektedir. Yazar bu konudaki eleştirel söylemini özellikle kültürel modernleşmeyle birlikte değişime uğrayan kadın erkek ilişkileri, evlilik ve aile kurumuna bakış açısındaki değişim üzerinden okuyucuya sunmaktadır.

Bir Tereddüdün Romanı'nda Safa asri, modern veya çağdaş bir kıble, namaz olamayacağı gibi asri, modern veya çağdaş aile diye bir kavramın da olamayacağını dile getirerek dini değer ve hükümlerde nasıl ki kolay kolay değişimler olamayacaksa, bir toplumu diğer toplumlardan ayıran, ona rengini veren kültürel ve geleneksel yapıların da kolaylıkla değişemeyeceğine vurgu yapmaktadır. Yazar, bu fikirleri dile getirirken romanın isimsiz kahramanı muharrir karakterini kullanmaktadır. Öncelikle modern aile tanımlamasından nefret ettiğini ifade eden muharrir namazın, kıblenin, imamın modern olamayacağı gibi ailenin de modern olamayacağına, belli bir geleneğe sahip olan bu kurumun radyo veya bir dans türü gibi yeni, modern bir buluş olmadığına dikkat çekmektedir. Bunun dışında muharrir nasıl ki modern ailenin istemediği taraflarını ifade ediyorsa geleneksel aile yapısının da harem gibi özelliklerini dışarıda bırakmak suretiyle bir aile kurmak istediğini belirtmektedir (Safa, 2020b, s. 48). Burada da Safa'nın Doğu'yu tamamen saf dışı bırakan oryantalist zihniyet yerine, Doğu-Batı sentezini öne çıkardığını gözlemlemek mümkündür.

Bir Akşam romanının Sacid'inin Pervin'e karşı olan ifadeleri de Batılı bir kadının geleneksel bir aile kuramayacağı fikri gibi bir söylemi beraberinde getirmektedir. Sacid yeğeni ile evli olan Pervin'le arasındaki yasak ilişkiyi devam ettirebilmek hususunda tereddüt içerisinde olan, gelgitler yaşayan Pervin'i "Sen aile kadını olamazsın. Böyle bir terbiye almamışsın. Böyle doğmamışsın, gözün açılmış, İstanbul'dasın, yirminci asırdasın. Bir kere iş çığırından çıkmış." (Safa, 2021e, s. 108), ifadeleriyle ikna etmeye çalışmaktadır. Burada da modern bir kadının geleneksel yapıda bir aile kuramayacağı,

⁵ Milliyeti unutarak her işimizde Avrupalının fikirlerine bağlanmak yeni çıktı.

modernleşme sonucunda kadının aile ve toplum içerisindeki konumunun değişmesi düşüncesi üzerinden oryantalist zihniyete dair eleştirel bir söylem bulunmaktadır.

5. Sonuç

Siyasi gücünü kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzünü dönemin dünya üzerindeki siyasi ve kültürel iktidara sahip olan aktörü Batı'ya dönmesi ile başlayan Türk modernleşme serüveni öncelikle sadece Batı'nın medeniyetini alalım, kendi geleneksel ve kültürel değerlerimizi muhafaza edelim mottosu ile yola çıksa da bu isteğini sürdürmesi pek mümkün olamamıştır. Teknik açıdan ilerleyebilmek, gelişebilmek için yeterli güce sahip olmayan Türk toplumunun modernleşmesi yüzeysel bir Batı taklidinin ötesine geçememiştir. Osmanlı'da daha çok devlet kademeleri ve elit zümre ile sınırlı kalan modernleşme eğilimi, Yeni Türkiye ile devletin ana hedefi hâline gelmiş, seçkin siyasi elit ve aydın zümre aracılığıyla topluma yayılması hedeflenmiştir. Devlet bu hedefe ulaşabilmek için tüm kurum ve kuruluşlarıyla modernleşme tutumunu benimsemiştir. Devlet ve aydın kesimin tüm bu çabalarına rağmen modernleşme serüveni başarısızlıkla sonuçlanmış, halkın büyük bir bölümünde karşılık bulamamıştır. Bu durumdaki en önemli etkenlerin başında ise devletin modernleşme/modernleştirme tutumu ile kendi toplumunu, kültürünü, sahip olduğu geleneksel birikimi ötekileştiren bir bakış açısını benimsemiş olması gelmektedir. Hasan Bülent Kahraman, *İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm* adlı makalesinde Kemalizm'i oryantalist bağlamında okumasının yanı sıra, bu düşünme biçimini bir oryantalist/self-oryantalizm zihniyet inşa etme süreci olarak da ele almıştır. Oryantalist zihniyetin özellikle Kemalizm'in kendisini bir söylem, iktidar pratiği olarak hegemonikleştirme evresinde kullandığı iddiası makalenin öne sürdüğü temel görüşlerden birisidir (Kahraman, 2002, s. 179). Bu görüş öncülüğünde modernleşmenin, Türkiye'de kurumsal bir süreç olmaktan ziyade zihinsellik olarak benimsendiği ve bilhassa oryantalist zihniyetin inşası üzerine kurgulandığını ifade etmek yanlış olmayacaktır (Kahraman, 2001).

Edebiyat, kurgu daha özel manada roman Batı modernliğinin inşasında önemli bir rol oynarken Türk modernleşmesinin topluma yansıtılması noktasındaki araçlardan da biri olmuştur. Aydınlar bireye, topluma, iktidara dair olan eleştirilerini, desteklerini ürettiği kurgu metinler aracılığıyla her zaman daha açık bir şekilde dile getirebilmiştir. Oryantalist, Batılı zihniyet mihmandarlığında yeni bir toplum inşasını hedefleyen Türk modernleşmesi de edebiyatı kullanmıştır. Edebiyat tersi manada geleneksel ve kültürel birikimi yok sayan, ortadan kaldırmayı amaçlayan modernleşme, Batılılaşma serüveninin eleştirisi için de araç olarak kullanılmıştır.

Peyami Safa da içinde bulunduğu dönem açısından modernleşme/Batılılaşma, Doğu-Batı çatışması gibi tartışmalara kayıtsız kalmamış ve gerek fikrî yazılarında gerekse de romanlarında oluşturduğu kurgular vasıtasıyla bu konulara dair eleştirel bir söylem üretmiştir. Safa'nın 11 romanını inceleyen bu çalışma sonucunda yazarın, özellikle Batı hayranı kadın ve erkek karakterlerin tahlilleri, mekân kullanımı, müzik tercihi, dil meselesi, din ve milliyetçilik, Avrupalılık, evlilik ve aile kurumlarına yaklaşımı gibi temalar üzerinden anlatılarında toplumda yayılmaya başlayan oryantalist zihniyet, Batılılaşmayı yanlış anlama, Doğu-Batı çatışması konularına dair eleştirel bir söylem ürettiğini ifade etmek mümkündür. Safa'nın romanlarında genel olarak bu temalar çerçevesinde oryantalist zihniyet eleştirisine dair ürettiği söylemin göstergesi birçok pasaj bulunmaktadır. Bu makalede ise çalışmanın sınırları da göz önünde bulundurularak Batı hayranı kadın ve erkek karakterlerin tahlilleri konusunda *Sözde Kızlar*, *Şimşek*, *Bir Akşamdı*, *Fatih-Harbiye*, *Biz İnsanlar*, mekân konusunda *Fatih Harbiye*, *Sözde Kızlar*, *Maşer*, *Cânân*, *Yalnızız*, müzik tercihinde örnek olarak *Fatih Harbiye*, dil kullanımı konusunda *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*, *Biz İnsanlar*, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, *Yalnızız*, din ve milliyetçilik teması için *Biz İnsanlar*, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, *Fatih Harbiye*, Avrupalılık meselesinde *Bir Akşamdı*, *Maşer*, *Biz İnsanlar*, evlilik ve aile konusunda ise *Bir Tereddüdün Romanı* ve *Bir Akşamdı* metinlerinden örnekler sunulmuştur. Peyami Safa'nın Doğu-Batı çatışması, yanlış Batılılaşma anlayışına dair ürettiği eleştirel tavrı konu edinen birçok çalışma olmakla birlikte bu çalışma, Türk modernleşme tecrübesine rengini veren oryantalist zihniyeti ve Safa'nın bu zihniyete dair kurgu metinleri olan romanları aracılığıyla oluşturduğu eleştirel söylemi ortaya koyması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Açıkgöz, Ö. (2005). Toplumsal zihniyet olgusu ve iktisadi gelişme ile ilgisi. *Istanbul Journal of Sociol Studies*, 0(32), 91-123. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9520/118931>.
- Ağca, H. (2007). "Peyami Safa". *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 419-423). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Arlı, A. (2014). *Oryantalizm, oksidentalizm ve Şerif Mardin*. (3. Basım). Küre Yayınları.
- Akkaya, S. N. (2020). *Türk romanında self-oryantalizm (1870-1980)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi
- Ayvazoğlu, B. (1998). *Peyami hayatı sanatı felsefesi dramı*. Ötüken Neşriyat.
- Ayvazoğlu, B. (2000). *Doğu-Batı arasında Peyami Safa*. Ufuk Kitapları.
- Ayvazoğlu, B. (2008). "Safa, Peyami." *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt XXXV, s. 436-440). İstanbul:İSAM Yayınları.
- Bauman, Z. & Mazzeo, R. (2019). *Edebiyata övgü*. A. E. Pilgir (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bulut, Y. (2000). *1945 sonrasında oryantalizme yöneltilmiş eleştirilerin değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Bulut, Y. (2007). "Oryantalizm." *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt XXXIII, s. 428-437). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Çaycı, A. (2018). *Oryantalizm, oksidentalizm ve sanat*. (2. Baskı). İnsan Yayınları.
- Çelik, Z. (2020). *Avrupa Şark'ı bilmez eleştirel bir söylem (1872-1932)*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çoruk, A.Ş. (1995). *Cumhuriyet devri Türk romanında Beyoğlu*. Kitabevi Yayınları.
- Çoruk, A.Ş. (2007). Oryantalizmin sergüzeşti. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 36 (36), 76-100.
- Dellaloğlu, B.F. (2020). *Poetik ve politik-bir kültürel çalışmalar ansiklopedisi*. Timaş Yayınları.
- Dellaloğlu, B.F. (2021). *Modernleşmenin zihniyet dünyası: Bir Tanpınar fetişizmi*. (7. Basım). Timaş Yayınları.
- Döner, N. (2019). *Peyami Safa'nın romanlarında İstanbul* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Ekiz, O. N., Ergül, M., Kabahasanoğlu, V., Nikbay, Z., Toker, Y. ve Yayım, A. (1984). *Peyami Safa*. Toker Yayınevi.
- Goldmann, L. (2005). *Roman sosyolojisi*. A. Erkay (Çev.). Birleşik Yayınları.
- Göze, E. (1987). *Peyami Safa -hayatı, şahsiyeti, tesiri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gürbilek, N. (2007). *Kör ayna, kayıp şark-edebiyat ve endişe*. (2. Basım). Metis Yayınları.
- Hallaq, W. B. (2020). *Şarkiyatçılığı yeniden düşünmek modern bilginin eleştirisi*. A. Demirhan (Çev.). Ketebe Yayınları.
- Hanefi, H. (2007). Oryantalizmden oksidentalizme. L. Sunar (Ed.), *Uluslararası oryantalizm sempozyumu* H. Çapur (Çev.). (içinde ss. 79-90). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Hanioğlu, M.Ş. (1992). "Batılılaşma-giriş." *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt V, s. 148-152). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2001). Avrupa: Türk modernleşmesinin Xanadu'su: Türk modernleşmesi kurucu iradesinde yeni bir bakış denemesi. *Doğu Batı Düşünce Dergisi-Avrupa*, 4(14), 8-27.
- Kahraman, H. B. (2002). İçselleştirilmiş, açık ve gizli oryantalizm ve Kemalizm. *Doğu Batı Düşünce Dergisi Oryantalizm I*, 5(20), 155-180.

- Karaalioglu, S. K. (1983). *Ansiklopedik edebiyat sözlüğü*. (3. Basım). İnkılâp ve Aka Kitapevleri.
- Karpat, K.H. (1971). *Çağdaş Türk edebiyatında sosyal konular*. (2. Baskı). Varlık Yayınları.
- Karpat, K.H. (2009). *Osmanlı'dan günümüze edebiyat ve toplum*. O. G. Ayas (Çev.). Timaş Yayınları.
- Köseoğlu, N. (2011). *Peyami Bey*. Ötüken Yayınları.
- Kula, F. (2021). *Türk romanında Üsküdar (1871-1950)*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi
- Lewis, B. (2014). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (7. Baskı). B. B. Turna (Çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Löwenthal, L. (2017). *Edebiyat, popüler kültür ve toplum*. B. Kejanlıoğlu (Çev.). Metis Yayınları.
- Mahçupyan, E. (1998). *Türkiye'de merkezîyetçi zihniyet, devlet ve din*. Yol Yayınları.
- Miller, J. H. (2021). *Edebiyatın otoritesi*. O. Tuncay (Çev.). Ketebe Yayınları.
- Moran, B. (2021). *Türk romanına eleştirel bir bakış – Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*. (32. Baskı). İletişim Yayınları.
- Necatigil, B. (2004). *Edebiyatımızda isimler sözlüğü*. (22. Basım). Varlık Yayınevi.
- Okay, O. (1992). "Batılılaşma-edebiyat." *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt V, s. 167-171). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Parlakışık, A. (1995). *Oryantalizmin soruları*. (2. Baskı). İnsan Yayınları.
- Safa, P. (1963). *Doğu-Batı sentezi*. Yağmur Yayınevi.
- Safa, P. (1978). *20. asır Avrupa ve biz*. (2. Baskı). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2000a). *Dokuzuncu hariciye koğuşu*. (34. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2000b). *Fatih Harbiye*. (20. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2020a). *Bir akşamdı*. (24. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2020b). *Bir tereddüdün romanı*. (33. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2020c). *Mahşer*. (28. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021a). *Biz insanlar*. (31. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021b). *Cânân*. (29. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021c). *Matmazel Noraliya'nın koltuğu*. (38. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021d). *Sözde kızlar*. (49. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021e). *Şimşek*. (22. Basım). Ötüken Yayınları.
- Safa, P. (2021f). *Yalnızız*. (48. Basım). Ötüken Yayınları.
- Said, E. W. (2016). *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark anlayışları*. (9. Basım). B. Yıldırım (Çev.). Metis Yayınları.
- Seyhan, A. (2014). *Dünya edebiyatı bağlamında modern Türk romanı kesişen yazgıların hikâyesi*. E. Irmak (Çev.). İletişim Yayınları.
- Somuncu, S. (2013). *Türk romanına yönelik bir söylem çözümlemesi: Bilgi-iktidar-ideoloji* [Yayınlanmamış Doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Süphandağı, İ. (2018). *Batı ve İslam arasında oryantalizm*. (2. Baskı). Maarif Mektepleri.
- Tarancı, C. S. (1940). *Peyami Safa, hayatı ve eserleri*. Semih Lütfi Kitapevi.
- Tekin, M. (2003). *Peyami Safa ile söyleşiler*. Çizgi Kitabevi.
- Tekin, M. (2014). *Romancı yönüyle Peyami Safa -romanların teorik ve teknik temelleri-*. (2. Baskı). Ötüken Neşriyat.
- TBEA, (2010). "Peyami Safa". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (3. Baskı,). (Cilt 2, s. 879-884). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tùrkkahraman, M. (2010). Zihniyet ve Tùrk toplumunda zihniyet değişimi problemi. *Tùrk Dũnyası Araştırmaları Dergisi*, 93(184), 37-54.
- Uzun, T. & Atasever, G. (2010). Tùrkiye'de modernleşme sũreci bağlamında oryantalist ve oksidentalist bakışlar. *Dumlupınar Ùniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(26), 175-182.
- Ùlgener, S. F. (2006). *İktisadi cõzũlmenin ahlak ve zihniyet dũnyası*. Derin Yayınları.
- Yavuz, H. (2004). Modernleşme: Parça mı bũtũn mũ? Batılılaşma: Simge mi kavram mı?. U. Kocabařoęlu (Ed.), *Modern Tùrkiye'de siyasi dũřũnce: Modernleşme ve batıcılık*. (3. Baskı) (içinde ss. 212-217). İletifim Yayınları.
- Williams, R. (2012). *Anahtar sõzcũkler*. (5. Baskı). S. Kılıç (Çev.). İletifim Yayınları.

Makale Bilgi Formu

Yazarın Notları: Bu makale Sakarya Ùniversitesi, Kùltürel Calışmalar ABD'nda danışmanlığını Doç. Dr. Mikail Uęuř'un üstlendiği "Peyami Safa Romanları Örneğinde Tùrk Edebiyatında Oryantalist Zihniyetin Eleştirisi" başlıklı yũksek lisans tezinden üretilmiştir.

Yazarın Katkıları: Makale tek yazarlıdır. Yazar makalenin son hâlini okuyup onaylamıştır.

Çıkar Catişması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar catişması bildirilmemiştir.

Telif Beyanı: Yazarlar dergide yayınlanan calışmalarının telif hakkına sahiptirler ve calışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kâr amacı gũtmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: Bu calışmanın hazırlanma sũrecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm calışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunmaktadır.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.